પ્રકાશક :
ભાયચંદ અમરચંદ શાહ
મંત્રી : શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા
ગાધીચોક, ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)

રાધનપુરનિવાસી
સ્વર્ગસ્થ શ્રેષ્ઠીવર્ય સૂરજમલ પૂનમચંદના શ્રેયાર્થે તેમનાં ધર્મપત્ની સુશીલા સુશ્રાવિકા ચંદન બહેને આ પુસ્તકની એક હજાર નકલો છપાવવા માટે એક હજાર એક રૂપિયાની સહાયતા કરી છે.

મુદ્રક :
મગનભાઈ છોટાભાઈ દેસાઈ
શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય
સલાપસ ક્રોસરોડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

. જગત્પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય સ્વ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજીના નામથી હવે વિદ્વજ્જગત ભાગ્યે જ અજાણ્યું હશે.

તેમની પ્રૌઢ લેખિનીથી લખાયેલ (૧) 'સિદ્ધાન્તરત્નિકા'નું ટિપ્પણ, (૨) વિહારવર્ણન, (૩) 'આબુ' ગુજરાતીની નાની-મોટી એ આવૃત્તિઓ, (૪) 'બ્રાહ્મણવાડા', (૫) 'હેમચંદ્રવચનામૃત', (૬) "શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ', (૭) 'શંખેશ્વર મહાતીર્થ' વગેરે મહત્ત્વના ગ્રંથો; તથા તેમણે સંપાદિત કરેલ 'શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' (કમલસંયમી ટીકાયુક્ત) તથા 'અભિધાનચિન્તામણિ' કોશની અકરાદ્યનુક્રમણિકા વગેરે અમૂલ્ય ગ્રંથો અગાઉ છપાઈ ચૂક્યા છે. ત્યાર-પછી તેમનો આ સુંદર ગ્રંથ પ્રકટ કરતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે.

શ્રી અચલગઢ એ પ્રાચીન અને મહત્ત્વનું તીર્થ છે. ઇતિહાસવેત્તા મુનિરાજ શ્રીજયન્તવિજયજીએ આ પુસ્તક દ્વારા આ પ્રાચીન તીર્થનું શુદ્ધ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સુંદર વર્ણન કરી તેની મહત્તામાં વધારો કર્યો છે. અતિ પરિશ્રમ લઈને શોધ-ખોળપૂર્વક તૈયાર કરેલો તેમનો આ ગ્રંથ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ, વિદ્વાનો અને તીર્થપ્રેમીઓમાં આદરપાત્ર થઈ પડશે તેમાં શંકા નથી. વળી આ તીર્થ સંબંધી ૧૬ છબીઓ, સુંદર છપાઈ, પાકું બાઈડીંગ અને સુંદર જૅકેટને લીધે આ પુસ્તકની બાહ્ય આકૃતિ પણ મનોહર બની છે. આવા સુંદર ગ્રંથને પ્રકટ કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે માટે અમે મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજીના આભારી છીએ.

ઉક્ત મુનિરાજના ગુરુ-ભક્તિપરાયણ શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી વિશાલવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી, તથા રાધનપુર (હાલ મુંબઈ) નિવાસી સેવાભાવી ગુરુભક્ત શ્રીયુત શાહ મોહનલાલભાઈ ખોડીદાસના શુભ પ્રયાસથી, રાધનપુર (હાલ મુંબઈ)નિવાસી સ્વર્ગસ્થ શ્રેષ્ઠીવર્ય

સૂરજમલ પૂનમચંદના સ્મરણાર્થે તેમનાં સુશીલા ધર્મપત્ની સુશ્રાવિકા ચંદન બહેને આ પુસ્તકની એક હજાર નકલ છપાવવા માટે એક હજાર ને એક રૂપિયાની સહાયતા કરી છે, તથા મુ. શ્રીવિશાલવિજયજી મ.ના સદુપદેશથી તેમના સંસારીપણાના મોટા ભાઈ રાધનપુરનિવાસી ન્યાય—વ્યાકરણતીર્થ સ્વર્ગસ્થ પંડિતવર્ય શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચંદ શેઠના સ્મરણાર્થે તેમનાં સુશીલા ધર્મપત્ની સુશ્રાવિકા સુભદ્રા બહેને આ પુસ્તકની છસો નકલ છપાવવા માટે છસો ને એક રૂપિયાની સહાયતા કરી છે; તે માટે અમે તેઓને અનેકશઃ ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને સાહિત્યપ્રેમી અન્ય સખી ગૃહસ્થોને તથા સન્નારીઓને તેઓનું અનુકરણ કરવા ભલામણ કરીએ છીએ

સ્વ. શ્રેષ્ઠીવર્ય સૂરજમલની અને સ્વ. પંડિતવર્ય શ્રી. હરગોવિન્દદાસભાઈની છબીઓ તથા સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો, તેમના શ્રેયાર્થે મળેલી સહાયતા બદલ, આ પુસ્તકની અનુક્રમે એક હજાર તથા છસો નકલોમાં આપી અમે અમારી કૃતજ્ઞતા જાહેર કરીએ છીએ.

અતિ દુઃખદ અને ભયંકર વિશ્વયુદ્ધને લીધે થયેલી અસહ્ય મોંઘવારી હજુ ચાલુ હોવાથી, આ પુસ્તક છપાવતાં, આમાં સામાન્ય રીતે લાગવું જોઈએ તેના કરતાં ઘણું વધારે ખર્ચ લાગ્યું છે.

શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય
સ્વ શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

તીર્થભક્તિમાં સદાય તલ્લીન

અને

તીર્થરક્ષા માટે સતત પ્રયત્નશીલ

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ

સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય

શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજને,

તેઓશ્રીના આબુતીર્થની આશાતના દૂર કરવા રૂપ

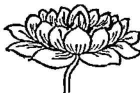
પુનિત કાર્યની સ્મૃતિ નિમિત્તે,

શ્રીઆબુતીર્થના એક અંશરૂપ

શ્રી અચલગઢ તીર્થના વર્ણનનું

આ લઘુ પુસ્તક

સાદર સમર્પણ

गुरुदेवस्तुतिः

धर्मो विज्ञवरेण्यसेवितपदो
धर्मं भजे भावतः,
धर्मेणावधुतः कुबोधनिचयो
धर्माय मे स्यान्नतिः।
धर्माच्चिन्तितकार्यपूर्तिरखिला
धर्मस्य तेजो महत्,
धर्मे शासनरागधैर्यसुगुणाः
श्रीधर्म! धर्मं दिश ॥१॥

—अनेकान्ती

॥ यक्षराट् मणिभद्रो विजयतेतराम् ॥

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

શ્રી ઉદયપુર (મેવાડ) માં સં. ૧૯૯૧નું ચતુર્માસ પૂર્ણ કરીને ત્યાંથી અમો મારવાડમાં પીંડવાડા થઈને આબુરોડ (ખરાડી) ગયા હતા. તે વખતે અચલગઢ ઉપરના શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના મંદિર ઉપર તથા તેની આસપાસની ૨૪ દેરીઓ ઉપર કલશો તથા ધ્વજાદંડો ઘણાં વરસોથી હતા નહીં. તથા આબુરોડ (ખરાડી)થી લગભગ દોઢ માઇલ દૂર, માઉંટ આબુની પાકી સડકના માઈલ નંબર ૧૬ ની પાસે આવેલ માનપુર નામનું ગામ છે, ત્યાંના જીર્ણ થઇ ગયેલ પ્રાચીન જિનમંદિરનો લગભગ પચાસ વરસ પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો, છતાં ત્યાં શ્રાવકોની વસ્તી બિલકુલ નહીં હોવાથી તે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ નહોતી ઉપર્યુક્ત બન્ને સ્થાનોનો વહીવટ શ્રીરોહિડા ગામના સમસ્ત પંચમહાજન (જૈન સંઘ સમસ્ત)ના હાથમાં હોવાથી, અમો આબુરોડથી વિહાર કરીને ફાગણ માસમા રોહિડા ગયા, ત્યારે ઓસવાલ અને પોરવાડ સમસ્ત સંઘને એકત્ર કરી તેમની સમક્ષ ઉપરનાં બન્ને કાર્યો માટે સમજૂતી સાથે ઉપદેશ આપતાં ત્યાંના સમસ્ત સંઘે સહર્ષ ઉપર્યુક્ત બન્ને કાર્યો તુરતમાં જ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મુહૂર્ત કઢાવતાં બન્ને પ્રતિષ્ઠા માટે વૈશાખ સુદિમાં ફક્ત ત્રણ જ દિવસના અંતરે બન્ને મુહૂર્તો આવ્યાં, તેથી બન્ને ઠેકાણે એકી સાથે નહીં પહોંચી શકાય, એમ રોહિડાના શ્રીસંઘને લાગવાથી, માનપુર જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય તે વખત પૂરતું

મુલતવી રાખીને[1] અચલગઢ માટેની બધી તયારીઓ થોડા જ સમયમાં કરીને, ઘણા જ આનંદ અને ઉત્સાહપૂર્વક અચલગઢ ઉપરના શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના જિનાલય તથા તેની ફરતી ચોવીશ દેરીઓ ઉપર સુવર્ણ કલશો અને ધ્વજાદંડોની પ્રતિષ્ઠા કરાવીને વિ. સં. ૧૯૯૨ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના દિવસે ચડાવવામાં આવ્યા. રોહિડા શ્રીસંઘના આગ્રહથી આ પ્રતિષ્ઠા ઉપર અમો અચલગઢ ગયા હતા. પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય પતી ગયા પછી ત્યાંના શ્રી કુંથુનાથજીના દેરાસરમાંની ધાતુની લગભગ ૧૬૦ જિનમૂર્તિઓના લેખો લેવાના બાકી હતા, તે લેખો ઉતારવા માટે અમો અચલગઢમાં લગભગ એક મહીનો રોકાયા તે દરમ્યાન ત્યાંના કારખાનાના મુખ્ય મુનીમ ઉવારસદ (જિલ્લો અમદાવાદ)ના રહેવાસી શાહ વાડીલાલ નાથાલાલે અમોને શ્રી અચલગઢ તીર્થનું એક જુદું વર્ણન લખી આપવા માટે આગ્રહ કર્યો. તેમના આગ્રહથી શ્રી અચલગઢનું જુદું વર્ણન લખવાનો નિર્ણય કરીને મેં ત્યાંની સ્થિરતા દરમ્યાન વિશેષ શોધ-ખોળ તથા તપાસ કરવા જેવું લાગ્યું તે કરીને તેની નોંધો કરી લીધી, અને આબુ કેંપમાંથી ફોટોગ્રાફરને ખાસ બોલાવરાવીને તેર જાતના નવા ફોટા લેવરાવી લીધા.

ત્યારપછી સં. ૧૯૯૩-૯૪ના કરાંચીના ચોમાસામાં આ વર્ણન લખીને તૈયાર કર્યું પરંતુ તે દરમ્યાન ઉપર્યુક્ત શ્રીયુત વાડીલાલ નાથાલાલે અચલગઢ જૈન કારખાનાના મુનીમ

તરીકેની નોકરી છોડી દીધેલી, તેથી આ પુસ્તક છપાવવાનું વિલંબમાં પડ્યું તે દરમ્યાન અચલગઢ સંબંધી પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી જે સામગ્રી મળે તે મેળવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું સં.૨૦૦૦ ના ચોમાસામાં રાધનપુરમાંથી આ પુસ્તક છપાવવા માટે સહાયતા મળવાથી, પહેલાં લખી રાખેલ વર્ણનમા ઘણો જ સુધારો વધારો કરીને તૈયાર કરેલી આ પુસ્તિકા આજે શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા તરફથી પ્રકાશિત થઈને જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે આ પુસ્તિકાની ઉપયોગિતા કે સુન્દરતા માટે મારે પોતાને કાંઇ લખવું, એના કરતા આ કામ વાચકો ઉપર જ રાખવું વધારે ઠીક જણાય છે.

આમાં (૧) ગિરિરાજ આબુ, (૨) રસ્તા, વાહનો, મુંડકું, (૩) ઓરીયા, (૪) અચલગઢ, (૫) અચલગઢનાં જૈન મંદિરો તથા (૬) હિંદુ તીર્થો અને દર્શનીય સ્થાનો—આ પ્રમાણે છ પ્રકરણો આપેલાં છે

યદ્યપિ "આબૂ" ગુજરાતી, ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિ (કે જેનો હિન્દી અનુવાદ છપાઇ ગયો છે, અને અંગ્રેજી અનુવાદ છપાવવાની તૈયારી ચાલી રહી છે તે) મા અચલગઢમાં આવેલાં જૈન મંદિરો, હિંદુ તીર્થો અને દર્શનીય સ્થાનોનું વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે, છતાં ફક્ત અચલગઢનું જ વર્ણન જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતા સજ્જનો માટે ઘણા જ સુધારા-વધારા સાથે અચલગઢના વર્ણનની આ સચિત્ર પુસ્તિકા જુદી છપાવવામાં આવી છે આમ છતાં આબુ ઉપર ચડવાના રસ્તા, વાહનો, યાત્રાકર (મુંડકું),

પ્રેક્ષકોનો તથા જૈન યાત્રાળુઓનો સામાન્ય કાર્યક્રમ, જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો ખુલાસો વગેરે બાબતો "આબૂ" ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિમાં વિસ્તારથી આપેલી હોવાથી તે બધી બાબતો આમાં આપી નથી. આમાં ફક્ત દેલવાડાથી અચલગઢ આવવાનાં રસ્તા અને વાહનોની હકીકત આપવા સાથે યાત્રાના કરની સંક્ષેપમાં હકીકત આપી છે.

•

જેમ દેલવાડાનાં જૈન મંદિરોમાં ચામડાના બુટ વગેરે પહેરીને જવાનો ના. સરકાર તરફથી મનાઇહુકમ છે, તેમ અચલગઢનાં જૈન મંદિરોમાં પણ ચામડાના બુટ વગેરે પહેરીને જવાનો મનાઇહુકમ છે. તે મનાઈહુકમની નકલ પણ "આબૂ" ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં આપેલ હોવાથી આમાં આપી નથી. દેલવાડાની જેમ અહીંના કારખાનામાં પણ યુરોપિયનો માટે કેનવાસના બુટ રાખવામાં આવે છે.

આમાં અચલગઢનાં જૈન મંદિરો તથા ધર્મશાળાઓ અને કુદરતી દશ્યો વગેરેની કુલ બાર છબીઓ તદ્દન નવી લેવરાવીને આપી છે. તેમજ (૧) મહારાજા કુમારપાળે અચલગઢની તલહટ્ટી (તળેટી) માં બંધાવેલ જૈન મન્દિરના મૂળ નાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની સપરિકર છબી, (૨) અચલેશ્વર મહાદેવનો પોઠીઓ અને કવિ દુરાસા આઢા, (૩) પરમાર ધારાવર્ષદેવ અને ત્રણ પાડા અને(૪) ગુરુશિખર-ગુરુદત્તાત્રેયની દેરી અને ત્યાંની ધર્મશાલા—આ ચાર છબીઓ "આબૂ" ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિમાં આપેલ હોવા

છતાં આમાં આપી છે. એટલે કુલ ૧૬ છબીઓ દરેકના ટૂંકા-પરિચય સાથે આમાં આપી છે.

અચલગઢ અને ઓરિયામાંનાં કુલ પાંચ જૈન મંદિરોમાંથી કુલ ૧૯૫ શિલાલેખો મલ્યા છે; તે બધાય મૂળ સંસ્કૃત લેખો, ગુજરાતી ભાષાના અવલોકન તથા ઐતિહાસિક ટિપ્પણો સાથે, "શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ" (આબૂ ભાગ બીજા) માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે, તેથી તેને ફરીને આ પુસ્તિકામાં આપીને આ પુસ્તિકાનું કદ વધારવામાં આવ્યું નથી-એટલે કે એ આમાં આપ્યા નથી.

આ પુસ્તિકાનાં પ્રુફોનું સંશોધન કરવામાં, બ્લોકો તથા જૅકેટ કરાવવામાં અને સર્વ રીતે આ પુસ્તિકાને આકર્ષક બનાવવામાં સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર સાયલા (હાલ અમદાવાદ) નિવાસી ગુરુભક્ત સેવાભાવી ન્યાયતીર્થ તર્કભૂષણ શ્રીયુત રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈને; જે જે ગ્રંથોનાં આમાં પ્રમાણો (રેફરન્સ) આપવામાં આવ્યાં છે તે તે ગ્રંથોનાં લેખકો, સંપાદકો, પ્રકાશકોને; તથા આ પુસ્તિકા છપાવવામાં થોડે ઘણે અંશે પણ સહાય આપનારા દરેક સજ્જનોને ધન્યવાદ આપવાનું હું ઉચિત ધારું છું.

પ્રાંતે-વાચકો આ પુસ્તિકા વાંચીને શ્રી અચલગઢ તીર્થની યાત્રા કરવા માટે વિશેષ પ્રેરાશે તેમજ ત્યાં જઈને સમ્યક્ત્વ નિર્મળ કરવા અને આત્મકલ્યાણ સાધવા વિશેષ પ્રયત્નશીલ બનશે તો લેખક, પ્રકાશક અને સહાયકોનો પ્રયાસ અવશ્ય સફળ થશે.

છેવટે-પૂજ્યપાદ સ્વ. ગુરૂદેવ શ્રીવિજયધર્મસુરિજી મહારાજની અસીમ કૃપાથી અને આંતરિક સહાનુભૂતિથી જ આ કૃતિ-પુસ્તિકા હું જનતા સમક્ષ મૂકવા ભાગ્યશાળી થયો છું એવી જ રીતે પૂજ્યપાદ ગુરૂદેવ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે-તીર્થોનો ઇતિહાસ અને બીજું લોકોપયોગી ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય જનતા સમક્ષ વિશેષ પ્રમાણમાં રજૂ કરવાનું મને સામર્થ્ય અર્પણ કરો ! એ જ અભિલાષા સાથે હું મારું વક્તવ્ય અહીં સમાપ્ત કરું છું.

માંડળ (જિલ્લો અમદાવાદ)
વીર સ. ૨૪૭૨ . વિ. સ. ૨૦૦૨
ધર્મ સં. ૨૪: કારતક સુદિ ૧૫
તા. ૧૯-૧૧-૪૫ સોમવાર

શ્રીવૃદ્ધિધર્મચરણોપાસક
મુનિ જયંતવિજય

રાધનપુરનિવાસી

સ્વ શ્રેષ્ઠીવર્ય સૂરજમલ પૂનમચંદ કોઠારી

પરમપૂજ્ય પિતાશ્રીને

તેમની

આજ્ઞાંકિત પુત્રીઓ તરફથી

પ્રેમાંજલિ

વસુ જયા ઇન્દુ

સ્વર્ગસ્થ શેઠ સૂરજમલભાઈ.

રાધનપુરમાં જ નહિ બલ્કે મુંબઇના રૂના વાયદાઃના બજારોમાં પણ 'ભાઇ'ના લાડીલા ઉપનામથી ઓળખાતા મર્હુમ શેઠ સૂરજમલ પૂનમચંદ કોઠારીનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૩ની સાલમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી પૂનમચંદ વીરજી, તથા માતા જનકોર બેને તેઓશ્રીમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું હતું. તેમને વ્યાવહારિક કેળવણી ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ પણ સાંપડ્યું હતું, અને તેથી જ તેમનું નૈતિક તેમજ વ્યાવહારિક જીવન ઉચ્ચ કોટિનું હતું

રાધનપુરમાં તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા માટેનું યોગ્ય ક્ષેત્ર નહિ સાંપડવાથી આજથી ત્રીશ વરસ પહેલાં તેઓશ્રીએ ભારતની પ્રથમ પંક્તિનું જાહોજલાલી ભોગવતું શહેર મુંબઇ પસંદ કર્યું અને આવ્યા. અહીં તેમને રૂના વાયદાના બજારોમાં અનુકૂળતા સાંપડી અને ધીરે ધીરે તેઓ સફળતા મેળવતા ગયા. તેની સાથે સાથે સેવાનો સદ્ગુણ પણ તેઓશ્રીમાં ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતો ગયો

મર્હુમ શેઠ સૂરજમલ જેમ જેમ અર્થકારણમાં સફળતા મેળવતા ગયા, તેમ તેમ તેમનામાં નમ્રતાનો ગુણ ફેળવાતો ગયો; ગમે તેવા સંયોગોમાં તેઓને અભિમાનનો સ્પર્શ થયો ન હતો. ગરીબોના તેઓ હંમેશા મિત્ર હતા. કોઇ પણ માણસ તેમની મદદની આશા કરતો તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થતો ત્યારે પોતે એ માણસની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેને તન, મન અને ધનથી યોગ્ય મદદ કરતા તેઓશ્રીના મૃત્યુ સુધી આ કાર્યક્રમે તેમના જીવનમાં ગુપ્ત રીતે અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમનો સ્વભાવ પણ ખૂમ મિલનસાર અને સરળ હતો. તેઓશ્રી સુધારક વિચારના હોવા છતાં ધર્મ પ્રત્યે તેઓશ્રીને અટલ શ્રદ્ધા હતી. એથી જ તેમણે અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ તથા અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર જેવી પવિત્ર ક્રિયાઓ કરાવી તેમની પાછળ હજારો રૂપિયાનો સદ્‌વ્યય કર્યો હતો. સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ મદદ માટે તેમણે કદી પાછી પાની કરી નથી. તેઓશ્રીએ પાંયધુની ખાતેની જૈન ફ્રી ડીસ્પેન્સરીમાં તથા સર હરકીશનદાસ હોસ્પીટલમાં એક ફ્રી બેડ માટે રૂપિયા દશ હજારનું દાન કર્યું છે. તે સિવાય શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ, શ્રી જૈન સ્વયંસેવક મંડળ વગેરે સંસ્થાઓમાં પણ તેમણે નાની મોટી રકમનું દાન કર્યું છે.

આમ મુંબઇ અને તેની બહારની સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેઓશ્રી વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતા હતા.

મહાજન એસોસીએશન જેવી મોભાદાર સંસ્થાના ઉપ-

॥ जगत्पूज्य – श्रीमद्विजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ॥

અ ચ લ ગ ઢ

गुणाना यत् स्रोतः जगति विसरत्वाज्जनगणः
चिराज्ज्ञातुं तस्य प्रभवमिति बम्भ्रम्यत इह ।
तदर्थं पृष्टोऽद्री स्थितविजयधर्मोऽदिदशत
गुणानामागारं ह्यचलगढगादीश्वरविभुम् ॥

પ્રકરણ પહેલું : ગિરિરાજ આબુ

મુંબઈથી ઉત્તર દિશામાં ૪૨૫ માઈલ દૂર અને દિલ્હીથી દક્ષિણ દિશામાં ૪૨૪ માઈલ દૂર 'આબુરોડ' નામનું સ્ટેશન આવેલું છે. ત્યાંથી ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશા (વાયવ્યખૂણા)માં આબુ પર્વત આવેલો છે.

હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, બલ્કે યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં પણ પોતાની અત્યંત રમણીયતા અને દેલવાડા તથા અચલગઢનાં સુંદર શિલ્પવાળાં જૈન મંદિરોને લીધે આબુ સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું વર્ણન લખવું તે પિષ્ટપેષણ કરવા

જેવું છે, અને તેથી જ વધારે ન લખતાં ટૂંકમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું કે આબુ પહાડ; ૧-૨ દેલવાડા અને અચલગઢનાં જૈન મંદિરો, ૩ ગુરુશિખર, ૪ અચલેશ્વર મહાદેવ, ૫ મંદાકિની કુંડ, ૬ રેવતી કુંડ, ૭ ભૃગુઆશ્રમ, ૮ ભર્તૃહરિગુફા. ૯ ગોપીચંદજી (હરિશ્ચંદ્ર)ની ગુફા, ૧૦ કોટેશ્વર (કનખલેશ્વર) મહાદેવ, ૧૧ ભીમગુફા, ૧૨ શ્રીમાતા (કન્યાકુમારી), ૧૩ રસીયો વાલમ, ૧૪ નલગુફા, ૧૫ પાંડવગુફા, ૧૬ અર્બુદાદેવી (અધરદેવી), ૧૭ પાપકટેશ્વર મહાદેવ. ૧૮ રઘુનાથજીનું મંદિર, ૧૯ દુલેશ્વરજીનું મંદિર, ૨૦ રામઝરુખો, ૨૧ રામકુંડ, ૨૨ વશિષ્ઠાશ્રમ, ૨૩ ગૌમુખી ગંગા, ૨૪ ગૌતમ-આશ્રમ, ૨૫ માધવાશ્રમ, ૨૬ શાંતિ-આશ્રમ, ૨૭ ગણપતિનું મંદિર, ૨૮ વાસ્થાનજી, ૨૯ કોડીધજ, ૩૦ દેવાંગણજી, ૩૧ હૃષીકેશ, ૩૨ નખી તલાવ, વગેરે વગેરે તીર્થસમાન સ્થાનોને લીધે પ્રાચીન કાળથી જેમ જૈન, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવો વગેરેને માટે પવિત્ર અને તીર્થસ્વરૂપ છે, તેમ પોતાની રમણીયતા અને આરોગ્યપ્રદ આબોહવાને લીધે યુરોપિયનો તથા દેશી રાજા-મહારાજાઓને

શિલ્પકળાનો આદર્શ રજુ કરતાં જૈન તીર્થસ્થાનો વગેરે અને વિવિધ વનસ્પતિ આદિ કુદરતી શોભાને લઈને આબુ પહાડ, સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર તીર્થસ્વરૂપ ગણાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? આબુ એ પ્રાચીન અને પવિત્ર સ્થાન છે. અહીં પહેલાં અનેક ઋષિ-મહર્ષિઓ આત્મ-કલ્યાણ માટે-આત્મશક્તિઓના વિકાસને માટે-અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યા અને ધ્યાન કરતા હતા.

'મહાભારત' અને 'વિષ્ણુપુરાણ'માં આબુનું નામ અને વર્ણન આવે છે, એટલે 'મહાભારત'ની રચનાના સમયની પહેલાં પણ આબુ વિદ્યમાન હતો, એમ ચોક્કસ રીતે માની શકાય

આબુ ઉપરનાં જંગલોમાં હરણ, સાંભર,. સસલાં, જંગલી ભૂંડ, અને અનેક પ્રકારનાં જંગલી પક્ષીઓ તથા સઘન ઝાડીવાળા પ્રદેશોમાં તો વાઘ અને ચિત્તા પણ રહે છે.

આબુ ઉપર તેરમા સૈકામાં બાર ગામ હતા. આજ-કાલ પણ સિરોહી-સ્ટેટના નકશામાં આબુ ઉપર ચૌદ ગામ વિદ્યમાન હોવાનું લખ્યું છે, પણ તેમાના ત્રણ-ચાર ગામો આબુકેમ્પની હદમાં ભળી ગયાં છે. દન્તકથા છે કે-આબુ ઉપર ચઢવા ઊતરવા માટે રસીયાવાલમે બાર પાજ (રસ્તા) બાંધી હતી.

હિંદુસ્તાનની અંદર દક્ષિણમાં નીલગિરિથી લઈને ઉત્તરમાં હિમાલયની વચ્ચે જેના ઉપર ગામો વસેલા હોય એવો ઊંચાંમાં ઊંચો કોઈ પણ પહાડ હોય તો તે આબુ પર્વત જ છે આબુ નીચેથી મૂળમાં વીશ માઇલ લાંબો

અને આઠ માઈલ પહોળો છે, અને એકદમ ઊંચાઈમા વધે છે ઉપરથી લંબાઈ અત્યારે બાર માઈલ અને પહોળાઇ એથી ત્રણ માઈલની છે સમુદ્રની સપાટીથી આબુ કેમ્પના બજાર પાસેની ઊંચાઈ ૪૦૦૦ ફીટની છે, અને ગુરુશિખરની ઊંચાઈ ૫૬૫૦ ફીટની છે અર્થાત્ આબુ ઉપર સૌથી ઊંચું સ્થાન ગુરુશિખર છે

આબુ ઉપર દરવર્ષે સરેરાશ ૬૯ ઇંચ વરસાદ પડે છે ઉનાળામા ગરમી વધારેમાં વધારે ૯૦ ડીગ્રી સુધી પડે છે. અને શિયાળામાં ઠંડી વધારેમા વધારે કોઇ વખત ૪૫ ડીગ્રી સુધી પહોંચી જાય છે

અહીં પહેલા વસિષ્ઠ ઋષિ તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેમના અગ્નિકુંડમાંથી પરમાર, પડિહાર, સોલંકી અને ચૌહાણ—એ નામના ચાર પુરુષો ઉત્પન્ન થયા તેઓના વંશજોની એ જ નામની ચાર શાખાઓ થઇ એમ રાજપૂતો માને છે

કે તે પછીનાં ૯૪ વર્ષના અંતરમાં તે જૈન મંદિરોનો નાશ થઈ ગયો હોય.

વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માંના ઢિંપુરીતીર્થકલ્પમાં લખ્યું છે કે—"શ્રીમાન્ સુસ્થિતાચાર્યજી અર્બુદાચલથી અષ્ટાપદની યાત્રા માટે રવાના થયા[1] આ સુસ્થિતાચાર્યજી (આર્ય-સુસ્થિત), શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનથી દશમી પાટે એટલે વીરાત્ ૨૯૧ વર્ષ પછી (આજથી લગભગ ૨૧૫૦ વર્ષો પહેલાં) થઈ ગયા છે.

'ઉપદેશસપ્તતિકા'ના ત્રીજા અધિકારના બીજા ઉપ-દેશમાં લખ્યું છે કે-(વિક્રમની પહેલી શતાબ્દિમાં થયેલા) શ્રીમાન્ પાદલિપ્તસૂરિજી મહારાજ આકાશગામિની વિદ્યાથી હમેશાં ૧ શત્રુંજય, ૨ ગિરનાર, ૩ અષ્ટાપદ, ૪ આબુ અને ૫ સમેતશિખર આ પાંચ તીર્થોની યાત્રા કર્યા પછી જ આહાર–પાણી (ભોજન) કરતા હતા

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિમળશાહે અહીં જૈન મંદિર બંધાવ્યું તે પહેલાં પણ આબુ જૈન તીર્થ હતું.[2]

---

૧. अन्यदा सुस्थिताचार्या अर्बुदाचलादष्टापदयात्रायै प्रस्थिता ।
—વિવિધતીર્થકલ્પમાં ૪૩. ઢિંપુરીતીર્થકલ્પ પૃ ૮૬ (સિંઘીગ્રંથમાળા.)

૨. (૧) આબુરોડથી પશ્ચિમ દિશામાં ચાર માઈલની દૂરીપરના 'મૂંગથલા (મુડસ્થલ મહાતીર્થ)' ગામના શ્રીમહાવીરસ્વામીના પ્રાચીન ચૈત્યના ખંડિયેરમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૪૨૬માં ખોદાયેલા એક લેખમાં લખ્યું છે કે–"શ્રીમહાવીર ભગવાન્ છદ્મસ્થાવસ્થામાં અર્બુદભૂમિમાં વિચર્યા હતા."

આબુની ઉત્પત્તિ માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખેલું છે, અને તે વાત હિંદુઓમાં બહુ પ્રસિદ્ધ પણ છે, કે–અહીં પહેલાં ઋષિઓ તપ કરતા હતા, તેમાંના વસિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુ ગાય, ઉત્તંક ઋષિએ ખોદેલા ઊંડા ખાડામાં પડી ગઈ. ગાયને તે ખાડામાંથી નીકળવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પણ પોતે કામધેનુ હોવાથી પોતાના દૂધથી તેણે આખો ખાડો ભર્યો અને પછી પોતે તરીને બહાર નીકળી આવી. પરંતુ ફરીને આવું કષ્ટ ન થાય એટલા માટે વસિષ્ઠ ઋષિએ હિમાલયને પ્રાર્થના કરી; તેથી હિમાલયે પોતાના નંદિવર્ધન નામના પુત્રને ઋષિઓનું દુઃખ મટાડવાની આજ્ઞા કરી વસિષ્ઠજી નંદિવર્ધનને અર્બુદ સર્પ દ્વારા ત્યાં લાવ્યા અને તે ખાડામાં સ્થાપી ખાડો પૂર્યો અને અર્બુદ સર્પ પણ પહાડની નીચે પહાડને ધારણ કરીને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો (કહેવાય છે કે તે અર્બુદસર્પ છ છ મહિને પડખું ફેરવે છે તેથી આબુ ઉપર છ છ મહીને ધરતીકંપ[૩]

વિ સં. ૧૭૪૨મા રચેલ "શ્રીઅર્બુદાચલ ઉત્પત્તિ ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન"ની છઠ્ઠી ઢાળની બીજી કડી વગેરે ગ્રંથોમાં લખ્યુ છે કે–આબુ ઉપર ભરત ચક્રવર્તીએ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.

૩. આબુ ઉપરની ભૂમિમાં રાસાયણિક પદાર્થો વધારે હોવાથી આબુ ઉપર વર્ષમાં ૨–૩ વાર ધરતીકંપ થાય છે.

એક યુરોપિયન વૈજ્ઞાનિકનું અનુમાન છે કે–" લગભગ દોઢસો વર્ષ પછી આબુ ઉપર જ્વાળામુખી ફાટી નીકળશે, અને તેથી આબુ ઉપરનાં બધાંય ગામો આદિનો નાશ થશે. આબુ ઉપર જેટલો વરસાદ વધારે થશે તેટલું તેનું આયુષ્ય વધશે." આ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે કે આબુ ઉપરની ભૂમિમાં ગંધક આદિ રાસા-

થાય છે.) આ ઉપરથી આનું અર્બુદ[૪] અને નંદિવર્ધન નામ પડ્યું હશે, એમ જણાય છે. પરંતુ હિંદુઓની માન્યતા પ્રમાણે તે નંદિવર્ધન પહાડ અર્બુદ સર્પ દ્વારા ત્યાં આવ્યો તે પહેલાં પણ આ ભૂમિ પવિત્ર હતી એ તો ચોક્કસ વાત છે. કેમકે તે પહેલાં પણ અહીં ઋષિઓ તપ કરતા હતા, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે માટે આબુ પહાડ ઘણો પ્રાચીન અને પવિત્ર છે, તેમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી.

પણિજ પદાર્થો વધારે પ્રમાણમા છે. આબુની અધિષ્ઠાત્રી અંબિકાદેવી પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે-ઉપર્યુક્ત વૈજ્ઞાનિકનું અનુમાન ખોટું પડે અને આબુ ચિરસ્થાયી બને.

૪. જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પહાડનું 'અર્બુદ' નામ પડવામા નીચે પ્રમાણે હેતુઓ આપ્યા છે.

પ્રકરણ બીજું : રસ્તા : વાહનો : મુંડકું

રસ્તા—

'આબુ' ગુજરાતી બીજી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૯થી ૧૧માં મેં જણાવ્યા પ્રમાણે વાહનો દ્વારા અથવા પગે ચાલીને ખરાડી (આબુરોડ) અને અણાદરા (હણાદ્રા)ના રસ્તાથી 'દેલવાડા' આવવું. દેલવાડાથી અચલગઢ સુધીની ૪॥ માઇલની પાકી સડક બનેલી છે. આ રસ્તેથી અચલગઢ જવાય છે

અચલગઢ જવાવાળા બધા લોકો ભેગા થઈને દેલવાડાથી ઉનાળાની ઋતુમાં લગભગ સવારે આઠથી નવ વાગ્યે અને શિયાળા તથા ચોમાસામાં સવારે નવથી દસ વાગ્યે રવાના થાય છે સિરોહી સ્ટેટની પોલીસ, ચોકી માટે સાથે આવે છે. અચલગઢમાં ઇચ્છા પ્રમાણે રહેવું હોય તેટલા દિવસ રોકાઇને દેલવાડા પાછા આવવું હોય ત્યારે ત્યાંથી બપોરના ચાર વાગ્યાના સુમારે બધા યાત્રાળુઓની સાથે રવાના થઈને દેલવાડા જવુ તે વખતે પણ સ્ટેટની પોલીસ સાથે આવે છે.

અચલગઢ જવા માટેનો મુખ્ય અને ધોરી રસ્તો

આ જ છે આ સિવાય પગદંડીના બીજા રસ્તા છે, જેમાં ૧ આરણા તલેટી પાસેથી નીકળતી પગદંડીથી ઝાડી, જંગલ અને ઉતાર ચડાવવાળા પહાડી રસ્તે લગભગ ૬ થી ૭ માઇલ ચાલવાથી (દેલવાડા ગયા સિવાય) સીધા અચલગઢ પહોંચાય છે પણ આ રસ્તો ઘણો જ વિકટ છે તે રસ્તે જંગલમાં રહેનારા ભીલો સિવાય બીજું કોઈ જતું-આવતું નથી. માટે આ રસ્તે કોઈએ જવા-આવવાનું સાહસ ખેડવું નહીં

આબુની પૂર્વ તરફની તળેટીમાં આવેલાં કાછોલી, અસપર, ટોકરા અને કાસીંદ્રા વગેરે ગામો પાસેની નીકળતી પગદંડીઓથી પહાડી રસ્તે લગભગ આઠ આઠ માઇલ ચાલવાથી અચલગઢ પહોંચાય છે.

આ અને બીજા પણ પગદંડીના રસ્તા વિકટ છે. તેથી તે રસ્તે ભોમીઓ અને ચોકીદાર સાથે લીધા વિના કદી પણ જવું નહીં

વાહનો—

મોટર બસ સર્વીસ સિવાય દેલવાડાથી અચલગઢ જવા માટે ટેક્ષીઓ, સ્પેશીયલ મોટર બસ, બળદગાડીઓ, ઘોડાં અને રિક્સા (માણસ ગાડીઓ) દેલવાડાના ઈજારદારને પહેલેથી સૂચના આપવાથી મળે છે. આ દરેક વાહનો અચલગઢની તળેટી સુધી જઈ શકે છે. ભાડાની બસ, ટેક્ષીઓ તથા લોરીઓને તે સડકેથી ચાલવાની સ્ટેટ તરફથી પહેલાં મનાઈ હતી, પણ હવે છુટ થઈ ગઈ છે. અચલગઢ જવાનાં વાહનો માટે સિરોહી સ્ટેટ તરફથી ઇજારો અપાયેલો છે, અને તેનું ભાડું (Rate) સ્ટેટે નક્કી કરેલ છે.

દેલવાડાથી અચલગઢ જવા-આવવા માટે મોટર બસ સર્વીસ સિવાયનાં વાહનોના ભાડાં નીચે પ્રમાણે છે:

બળદગાડીના	૨-૮-૦	ડોળીના	૪-૦-૦
ઘોડાના	૨-૦-૦	રીક્સાના	૪-૦-૦
મજૂરના	૦-૧૨-૦	મોટરકારના	૭-૦-૦

એક મોટરકારમાં અને એક બળદગાડીમાં ચાર સવારી બેસી શકે છે.

ગમે તે યાત્રાળુઓ કે મુસાફરો તરફથી ચાર બેલગાડીઓ બંધાઈ ગયા પછી, અર્થાત્ પાંચમી બેલગાડીથી ગાડીવાળાની માંગણી મુજબ, પણ રીતસર, વધારે ચાર્જ આપવો પડે છે.

ઉપરના ભાડાથી સવારે અચલગઢ આવી સાંજે દેલવાડા પાછા જવું પડે છે. કેમકે તે એક જ દિવસમાં જવા-આવવાનું ભાડું છે. જેમની અચલગઢમાં વધારે દિવસો સુધી રહેવાની ઇચ્છા હોય તેમણે ઇજારદારને રૂબરૂ મળીને અથવા

પત્રદ્વારા વાહનોનું ભાડું નક્કી કરી લેવું જોઇએ. મોટર-બસનું એક વખતનું ભાડું બાર આના નક્કી થયેલું જ છે.

મુંડકું—

'આબૂ' ગુજરાતી (આવૃત્તિ બીજી) પૃષ્ઠ ૧૨–૧૩માં મેં જણાવ્યા પ્રમાણે મુંડકાની રકમ રૂ. ૧–૩–૯ ફક્ત એકલા અચલગઢની જ યાત્રા કરનાર યાત્રાળુ અથવા જોવા આવનાર પ્રેક્ષક પાસેથી પણ સ્ટેટ વસુલ કરે છે. જેણે દેલવાડામાં મુંડકું ભર્યું હોય તેણે અચલગઢમાં ફરીવાર આપવું પડતું નથી.

આબુ કેમ્પમાં રહેનારાઓએ એક વાર મુંડકું ભર્યું હોય તો તે બાર માસ સુધી ચાલી શકે છે. અને યાત્રાળુ કે મુસાફરો પણ મુંડકું ભર્યા પછી જો નીચે ન ઊતરે તો તે મુંડકું બાર માસ સુધી ચાલી શકે છે. અર્થાત્ એક વાર મુંડકું ભરવાથી બાર માસ સુધી તે આબુ ઉપરનાં દરેક તીર્થસ્થાનોમાં ગમે તેટલી વાર જઈ-આવી શકે છે.

સિરોહી સ્ટેટની પ્રજા પાસેથી ચોકી તરીકે માણસ દીઠ ૦–૬–૬ સ્ટેટ તરફથી લેવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું : ઓરીયા

દેલવાડાથી ઉત્તર-પૂર્વમાં (ઈશાન ખૂણામાં) ૩।। માઇલ દૂર ઓરીયા નામનું ગામ છે. દેલવાડાથી અચલગઢ જવાની પાકી સડકે ૩ માઇલ જવાથી સડક ઉપર જ, અચલગઢ જૈન મંદિરોના કારખાના (કાર્યાલય) તરફથી એક પાકું મકાન બનેલું છે, ત્યાં એ જ કારખાના તરફથી પાણીની [૫]પરબ બેસે છે. ત્યાંથી ઓરીયાની સડકે ચડી ાા માઇલ જવાથી ઓરીયા ગામ આવે છે. ઓરીયા અત્યારે નાનું ગામડું છે, પરંતુ પ્રાચીન છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આનાં ओरियासकपुर, ओरीसाग्राम અને ओरासाग्राम વગેરે નામો આવે છે. અહીં ઓરીયાના શ્રીસંઘે બંધાવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું એક પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિરનો વહીવટ અને દેખરેખ અચલગઢ જૈન મંદિરોના કારખાના (કાર્યાલય)ને હસ્તક છે. અહીં અત્યારે શ્રાવકનાં ઘર, જૈન ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રય

---

૫ પરબનું મકાન એક નાના કંપાઉન્ડ યુક્ત છે. તે મકાનમાં સામસામે બન્ને બાજુએ એક એક ઓરડો અને વચ્ચે ઓસરી બનેલ છે. ત્યાં પીવા માટે ગરમ અને ઠંડા પાણીની સગવડ રાખવામાં આવે છે. આ પરબ દરેક મનુષ્ય માટે છે.

વગેરે કાંઇ નથી ફક્ત આ મંદિરની બાજુમાં ગામના લોકોનો એક ચોરો છે. આ ગામમાં રાજપૂતો અને ખેડુતો વગેરે લોકવર્ગની વસ્તી છે આ ગામની બહાર દક્ષિણ દિશામાં કોટેશ્વર (કનખલેશ્વર) મહાદેવનું[1] એક પ્રાચીન મંદિર છે. બીજી તરફ ગામ બહાર પશ્ચિમ દિશામાં સિરોહી સ્ટેટનો એક ડાક બંગલો છે. એ જ રસ્તે ડાક બંગલા પાસે થઈને પરબના મકાન પાસે પાછા આવી અચલગઢની સડકે ચઢી અચલગઢ જવું, અથવા ઓરીયાથી સીધે રસ્તે પગદંડીથી થોડું ચાલી સડકે ચઢીને અચલગઢ જવું કૅંપમાં આવેલ રાજપુતાના હોટલથી ઓરીયાનો ડાક બંગલો ૪ા માઈલ થાય છે.

શ્રી મહાવીર સ્વામીનું મંદિર—

ઓરીયાનું આ મંદિર, 'શ્રી મહાવીર સ્વામીનું મંદિર' કહેવાય છે. પુરાતત્ત્વવેત્તા રા. બ. મ. મ. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ લખેલા અને વિ. સં. ૧૯૬૮માં પ્રકટ થયેલા "शिरोही राज्यका इतिहास"ના પૃ. ૭૭માં એ જ વાતને પુષ્ટિ આપતાં તેમણે લખ્યું છે કે.—" આ મંદિરમાં મૂળનાયકજી તરીકે મુખ્ય મૂર્તિ શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાનની અને તેમની એક બાજુમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને બીજી બાજુમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે."

પરંતુ ચોક્કસ રીતે તપાસ કરતાં અત્યારે આ મંદિરમાં મૂળનાયકજી તરીકે શ્રી મહાવીર સ્વામીને બદલે શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. (આપણી)

જમણી બાજુએ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભ૦ અને (આપણી) ડાબી બાજુએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે.[૭] (મૂળનાયકજીની મૂર્તિનો આ ફેરફાર ક્યારે થયો તે માટે દેલવાડા–અચલગઢમાં લોકોને પૂછતાં કાંઈ પત્તો લાગ્યો નથી, અર્થાત્ છેલ્લાં પચાશેક વર્ષોમાં ફરીવાર પ્રતિષ્ઠા કે મૂર્તિઓનું પરાવર્તન થયાનું કોઈની જાણમાં નથી.) આ પ્રમાણે મૂળનાયકજીની મૂર્તિમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે, છતાં હજુ પણ આ મંદિરને શ્રી મહાવીરસ્વામીનું મંદિર કહે છે.

આ મંદિરમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ મૂર્તિઓ સિવાય ચોવિશીના પટ્ટમાંથી છૂટી પડી ગયેલી ભગવાનની સાવ નાની મૂર્તિઓ ૩ તથા જિન–માતાની ચોવિશીના ખંડિત પટ્ટનો એક ટુકડો છે.

આ મંદિરમાં એક પણ લેખ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી આ મંદિર કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યું તે ચોક્કસ રીતે જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ ચૌદમી શતાબ્દિના લગભગ મધ્ય સમયમાં શ્રીમાન્ જિનપ્રભસૂરિજીએ બનાવેલા "વિવિધ-તીર્થકલ્પ" અન્તર્ગત 'અર્બુદકલ્પ'માં આબુ ઉપર ફક્ત

---

૭. મૂળનાયકજી પૂર્વસન્મુખ વિરાજમાન છે. તેમના જમણા હાથ તરફ (આપણી ડાબી બાજુએ) જગ્યા થોડી હોવાથી અને શ્રીશાંતિનાથજી ભગવાનની મૂર્તિ મોટી હોવાથી એની બાજુમાં જ પૂર્વસન્મુખને બદલે ઉત્તરસન્મુખ વિરાજમાન કરેલ છે. કદાચ આ મંદિર બન્યું એ વખતે આ મૂર્તિને મૂળનાયક તરીકે વિરાજમાન કરેલ હશે. જો એમ જ હોય તો પછી મૂળનાયકનું પરિવર્તન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે સમજાતું નથી. આ ત્રણે મૂર્તિઓ મનોહર અને અખંડિત છે.

વિમલવસહી, લૂણવસહી અને કુમારપાલ રાજાનું બંધાવેલું[૮] મહાવીરસ્વામીનું મંદિર—આ ત્રણ જ મંદિરનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે—આ મંદિર ચૌદમી શતાબ્દિ પછી બન્યું છે. જો તે પહેલાં બનેલું હોત તો ઉપરના 'અર્બુદકલ્પ'માં તેનું નામ કે વર્ણન જરૂર હોત. શ્રીમાન્ સોમસુંદરસૂરિરચિત 'અર્બુદગિરિકલ્પ' (કે જે લગભગ પંદરમી શતાબ્દિના અંતમાં બનેલો છે તે)માં લખ્યું છે કેઃ—"ઓરિઆસકપુર (ઓરીયા)માં શ્રીસંઘે બંધાવેલા નવીન જિનમંદિરમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન[૯] બિરાજે છે." આ ઉપરથી આ મંદિર પંદરમી શતાબ્દિના અંતમાં બન્યું હોય એમ જણાય છે. મંદિર બન્યું ત્યારે તેમાં મૂળનાયકજી તરીકે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન બિરાજમાન કર્યા હશે, પણ પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર વખતે તેમાં મૂળનાયકજી તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામીની મૂર્ત્તિ બિરાજમાન કરી હશે, તેથી આ મંદિર શ્રી મહાવીરસ્વામીના મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું હશે, એમ જણાય છે.

૮. આબુ ઉપર મહારાજા કુમારપાળે જિનમંદિર બંધાવ્યું છે તે, ઓરીયાનું આ મંદિર હોવાનું કેટલાક લોકો માને છે, પણ તે ઠીક નથી. મહારાજાને યોગ્ય બાંધણીવાળું આ મંદિર નથી, સાદી બાંધણીવાળું છે. અચલગઢની તળેટીમા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર છે, તે મહારાજા કુમારપાલનું બંધાવેલું છે. તે માટે તે મંદિરના વર્ણનમાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટતાથી લખવામાં આવશે.

૯. यत्रौरियासकपुरे प्रभुराश्चिरेय,
श्रीसङ्घनिर्मितनवीनविहारगेहस्य ।
सम्यग्दृशां प्रमदसम्पदमादधाति,

વિ. સં. ૧૮૭૫ના વૈશાખ શુદિ ૮ને દિવસે આબુના વર્ણન માટે લખાયેલા હસ્તલિખિત એક છુટક પાનામાં પણ તે વખતે ઓરીયામાં મૂલનાયક શ્રી મહાવીરપ્રભુનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે

આ મંદિર ગામની જમીનથી પંદરેક ફુટ ઊંચી ટેકરીના એક વિશાળ પથ્થર ઉપર ગામના મધ્ય ભાગમાં મૂળ ગભારો, ગૂઢ મંડપ, શિખર અને ભમતીના કોટયુક્ત બનેલું છે ગૂઢ મંડપની આગળ નવ ચોકીઓ બનાવવા માટે ચોતરો બનાવી રાખેલ છે. તેની પછી સભામંડપ બનાવવા જેટલી જગ્યા છે ત્યારપછી નાનો દરવાજો બનેલો છે મૂળનાયકજીની જમણી બાજુમા જિનમાતૃપટ્ટની પાસે અથવા તેને સ્થાને એક જિનમૂર્તિ બિરાજમાન કરવાની જરૂર છે આ દેરાસર ઉપર દર વર્ષે મહાસુદિ ૫ (વસંતપંચમી)ને દિવસે ધજા ચઢાવવામા આવે છે

પ્રકરણ ચોથું : અચલગઢ

દેલવાડાથી ઉત્તર-પૂર્વ (ઈશાન ખૂણા)માં લગભગ ૪ા માઈલ દૂર અને ઓરિયાથી દક્ષિણમાં લગભગ ૧ા માઈલ દૂર અચલગઢ નામનું ગામ છે. દેલવાડાથી અચલગઢની સડકે લગભગ ત્રણ માઈલ આવ્યા પછી જ્યાંથી ઓરીયા ગામ જવાની સડક જુદી પડે છે, અને જેના નાકા ઉપર પાણીની પરબ છે, ત્યાંથી અચલગઢની તળેટી સુધીની પાકી સડક અને અચલગઢ ઉપર ચઢવા માટેનો ઘાટ, અચલગઢ જૈનમંદિરોના કાર્યાલય તરફથી ત્રીશેક વર્ષ પહેલાં બાંધવામાં આવેલ છે[10] ત્યારથી યાત્રાળુઓને ત્યાં જવા-આવવા માટે વિશેષ અનુકૂળતા થઈ છે

અચગઢ ગામ, એક ઊંચી ટેકરી ઉપર વસેલું છે.

---

૧૦. આ દોઢ માઈલની પાકી સડક અને ઉપર ચઢવાનો ઘાટ બંધાયેલ ન હતો ત્યારે અચલગઢ જવાવાળા યાત્રાળુઓને બહુ મુશ્કેલી વેઠવી પડતી હતી. ઓરીયાની સડકના નાકા ઉપરની પરબની પાસે બેનગાડીઓ છોડી નાંખતા. ત્યાંથી યાત્રાળુઓ-મુસાફરોને પોતાનાં બાલ-બચ્ચાં તથા સામાન લઈને કાચે રસ્તે પગે ચાલીને અચલગઢ જવુ પડતું હતુ. ઉપર ચઢવાનો રસ્તો પણ બાંધેલો નહિ હોવાથી બહુ હેરાનગતિ થતી હતી. અચલગઢના કારખાનાના કાર્યવાહકોના પ્રયાસથી પાકી સડક અને ઘાટ બંધાઈ જવાથી હવે મુશ્કેલી જરા પણ રહી નથી. આ માટે કારખાનાના કાર્યવાહકો અને તે વખતના મુખ્ય મુનીમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

અહીં પહેલાં વસ્તી વધારે હતી; અત્યારે પણ થોડી ઘણી વસ્તી છે. આ ટેકરીના ઉપરના ભાગમાં એક કિલ્લો બનેલો છે, તેનું નામ 'અચલગઢ' છે, તેથી આ ગામને પણ લોકો અચલગઢ કહે છે.

તલેટી પાસે પહોંચતાં (જતાં) જમણા હાથ (પશ્ચિમ) તરફ, સડકથી ૭૦ કદમ દૂર એક નાની ટેકરી ઉપર શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર છે. અને સડકથી ડાબા હાથ (પૂર્વ) તરફ સારણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવે છે. ત્યાંથી ૬૦ કદમ આગળ જતાં ડાબા હાથ તરફ અચલેશ્વર મહાદેવનું[૧૧] પ્રાચીન મંદિર છે આ મંદિરના કંપાઉન્ડમાં બીજાં નાનાં નાનાં મંદિરો છે, અને તેની બાજુમાં ઉત્તર તરફ મંદાકિની કુંડ અને ભર્તૃહરિની ગુફા વગેરે છે અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની બાજુમાં દક્ષિણ દિશામાં (રસ્તા ઉપરથી જમણા હાથ તરફ) અચલેશ્વરજીના મહંતને રહેવાનાં મકાનો (જે અત્યારે ખાલી છે) અને મંદિરની પાછળ મંદિરની જૂની વાવડી તથા નાનો બગીચો છે અહીંથી એટલે અચલેશ્વરના મુખ્ય દરવાજાથી ૫૫ કદમ આગળ જતાં પથ્થરની બાંધેલી સડક શરૂ થાય છે ત્યાં ડાબા હાથ તરફ એક નાની દેરીમાં નારાયણ અને ગણપતિની બે મૂર્તિઓ છે. ત્યા પણ એક પોળ પહેલાં હોવી જોઈએ. ત્યાંથી આગળ જતાં જમણા હાથ તરફ કિલ્લાની દિવાલમાં ગણેશજીની મૂર્તિ છે આ સ્થાન

૧૧. અચલેશ્વર મહાદેવ, મંદાકિની કુંડ, ભર્તૃહરિની ગુફા વગેરે બીજાં મંદિરો અને સ્થાનો માટે આગળ 'હિંદુ તીર્થો અને દર્શનીય સ્થાનો' વાળું પ્રકરણ જુઓ.

ગણેશપોળના નામથી ઓળખાય છે, પણ પોળ કે દરવાજો નથી. ત્યાંથી ૨૦ કદમ આગળ જતાં હનુમાનપોળ આવે છે. આ પોળના દરવાજા બહાર એક દેરીમા હનુમાનજીની મૂર્તિ છે બે ખંડવાળી પાકી જૂની પોળ અને ગઢનો કોઠો મોજૂદ છે. અહીંથી ઉપર ચઢવા માટે પથ્થર–ચૂનાથી બાંધેલો ઘાટ શરૂ થાય છે. આ પોળની પાસે ડાબા હાથ પર કપૂરસાગર નામનું પાળબાંધેલું એક નાનું તળાવ છે, તેમાં બારે માસ પાણી રહે છે. તેના કાંઠા પર જૈન શ્વેતાંબર કાર્યાલયનો એક નાનો બગીચો છે. હનુમાનપોળથી ૨૫ કદમ આગળ જતાં સડકથી જમણા હાથ તરફ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે, તેમાં એક દેરીમાં લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ છે તેની બાજુમાં ધર્મશાળા તરીકે અને પૂજારીને રહેવા માટે બે ઓરડી અને દલાણ (ઓશરી) છે ત્યારપછી બને તરફ છૂટાં છૂટાં ખોરડાં (ઘર) આવે છે. અહીંથી ૧૨૫ કદમ ઉપર ચઢતાં ચંપા પોળ આવે છે તેના દરવાજા બહારની એક તરફની દેરીમાં શિવલિંગ છે અને બીજી તરફની દેરી ખાલી છે. ચંપાપોળ બરાબર સાબૂત ઊભી છે તેમાં એક ગોખલામાં ગણપતિની મૂર્તિ છે. અહીંથી ચઢવાનાં પગથિયાં આવે છે. અહીંથી ૩૦ કદમ ઉપર ચઢતાં જૈન શ્વેતાંબર કાર્યાલય, જૈન ધર્મશાળા અને શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનનું મંદિર આવે છે રસ્તાની બંને બાજુએ લોકોના થોડાં મકાનો આવે છે ત્યાંથી થોડું ઊંચે ચઢતાં ડાબા હાથ તરફની દીવાલમાં ભૈરવજીની મૂર્તિ છે આ સ્થાન ભૈરવપોળના નામથી ઓળખાય છે. અહીંથી જરા આગળ જતાં મોટી જૈન ધર્મશાળા આવે છે તેની અંદર થઈને જરા ઊંચે ચઢતાં પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું નાનું

મંદિર અને ત્યાંથી પણ ૩૩ પગથિયાં ઊંચે ચઢવાથી શિખરની ટોચ ઉપર શ્રી ચૌમુખજીનું મોટું મંદિર આવે છે. આ સ્થાનને અહીંના લોકો "નવંતા જોધ" નામથી ઓળખાવે છે.

મોટી જૈન ધર્મશાળાના દરવાજા બહારથી ઊંચે ચઢવાનો રસ્તો છે, તેની પાસે કારખાનાની એક જૂની વાવડી છે. વાવડીથી જરા ઊંચે ચઢતાં યોગીરાજ શ્રી વિજયશાંતિસૂરિજી મહારાજની ગુફા અને આશ્રમ આવે છે આ શાંતિ–આશ્રમના ફાટક પાસેની ડાબી તરફની-દીવાલના ગોખલાના ભૈરવજીની મૂર્ત્તિ છે, અને તે સ્થાન 'ભૈરવપોળ' નામથી ઓળખાય છે. દરવાજો પડી ગયો છે. તે કુંભારાણાના વખતની છઠ્ઠી પોળ (છઠ્ઠો દરવાજો)[૧૨] કહેવાય છે ત્યાંથી થોડું ઉપર ચઢતાં શ્રાવણ-ભાદરવો નામના બે કુંડો આવે છે તેની એક બાજુના કિનારાના ઉપરના ભાગમાં કિનારાથી થોડે દૂર ચામુંડા દેવીનું એક નાનું મંદિર છે. ત્યાંથી થોડું ઊંચે ચઢતાં પર્વતના શિખર ઉપર અચલગઢ નામનો એક જૂનો અને તૂટેલો કિલ્લો આવે છે. ત્યાંથી એક બાજુમાં જરા નીચે ઊતરતાં પહાડને કોતરીને બનાવેલી બે માળની એક ગુફા આવે છે, તેને લોકો સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રની અથવા ગોપીચંદજીની ગુફા કહે છે. આ ગુફાથી જરા ઉપર એક જૂનું મકાન છે. તેને લોકો કુંભારાણાનો મહેલ કહે છે અહીંથી સીધે રસ્તે નીચે ઊતરી અચલગઢ ગામમાં આવી શકાય છે

ઉપર પ્રમાણે અચલગઢમાં જૈન મંદિરો ૪, જૈન

૧૨. કહેવાય છે (અને એ સાચું પણ લાગે છે) કે—આ ભૈરવ પોળથી ઉપરના ભાગમાં રાજપુતો અને ભૈરવ પોળથી નીચેના ભાગમાં વાણીઆ વગેરે રહેતા હતા.

ધર્મશાળાઓ ૨, જૈન કાર્યાલયનુ મકાન ૧ અને કાર્યાલયનો બગીચો ૧ છે કાર્યાલયનું નામ શેઠ અચલશી અમરશી (અચલગઢ) છે અહીંના કારખાનાની દેખરેખ ગામ રોહિડા (તા સિરોહી)ના શ્રીસઘની કમિટી રાખે છે ઓરીયાના રસ્તા ઉપરની પાણીની પરબ, ઓરીયાના દહેરાસરની દેખરેખ, આબુરોડના રસ્તા ઉપરની આરણા જૈન ધર્મશાળા[13] (આરણા તલેટી) અને ત્યા યાત્રાળુઓને અપાતુ ભાતુ વગેરે અચલગઢના કારખાના (કાર્યાલય) તરફથી ચાલે છે

ઉપર કહેવામા આવ્યો તે કિલ્લો મેવાડના મહારાણા કુભકર્ણે (કુભાએ) વિ સ ૧૫૦૯ મા બધાવ્યો હતો મહારાણા કુભકર્ણ આ કિલ્લામા ઘણી વાર રહેતા હતા

જે સમયે મેવાડ દેશના અધિપતિ મહારાણા કુભકર્ણ સ્વય પોતાના સામત, યોદ્ધાઓ અને પરિવાર સાથે આ કિલ્લામા રહેતા હશે, અને જે ઠેકાણે ચૌમુખજી તથા શાંતિનાથજીના આવા વિશાળ જિનમદિરો બધાવવામા આવ્યા છે તે અચલગઢની તે સમયે જાહોજલાલી[14] કેટલી

હશે અને ત્યાં ધનાઢય અને સુખી શ્રાવકોની[૧૫] તથા અન્ય કોમની વસ્તી કેટલી હશે ? તે વાતને વાચકો સ્વયં સમજી શકે તેમ હોવાથી તે માટે વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

વળી ગામ મોઢેરા (પ્રાંત મહેસાણા)ના, મૂલનાયકજી

પથ્થરમા હાથ જોડીને ઊભેલી એક સ્ત્રીની મૂર્ત્તિ કોતરેલી છે. તેની નીચે લેખ ખોદેલો છે, તેમાં લખ્યુ છે કે–વિ. સં. ૧૫૫૩ મા અચલગઢમા રહેનારી નગરનાયિકા પ્રેમીએ આરસનો આ ચોતરો કરાવ્યો. તે લેખ આ પ્રમાણે છ.—

॥ॐ॥ सवत् १५५३ वर्षे ज्येष्ट (ष्ठ) सुदि ११ सोमे ॥ नगर-नायका प्रेमी सागमतकी पाचा(षा)णसयुक्तचुतरा क(का)रापिता ॥

જ્યા ગણિકાઓ પણ આવા લોકહિતના કાર્યો કરાનનારી રહેતી હોય, તે ગામ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક દષ્ટિએ સારી રીતે સમૃદ્ધ –આબાદ હોય તેમા કાંઈ નવાઈ જેવુ નથી.

૧૫ સં. ૧૬૭૮ આસો સુ. ૨ શુક્રે રચાયેલા 'આબુ તીર્થ સ્તવન'મા લખ્યુ છે કે–અચલગઢમાંના ચૌમુખજીના મદિરમાં સુખડ ઘસવાના એકાવન ઓરસીયા હતા. આ ઉપરથી તે સમયમા અહીં શ્રાવકોની વસ્તી કેટલી હશે અને યાત્રાળુઓની અવર–જવર કેટલી હશે ?–તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

પહેલાં દેલવાડા, ઓરીયા, અચલગઢ, સાલગ્રામ વગેરે આબુ ઉપરનાં ગામોમાં શ્રાવકોની વસ્તી સારી સખ્યામા હતી દેલવાડામાં પાચ પાચ મુનિરાજોએ ચોમાસાં કર્યાના તથા દેલવાડા અને અચલ-ગઢના શ્રાવકોએ મૂર્ત્તિઓ ભરાવ્યાના શિલાલેખો ત્યાનાં મદિરોમા ખોદાયેલા છે. તેમજ ઓરીયાનુ દેરાસર તો ઓરીયાના સઘે જ બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા અચલગઢમાં શ્રાવકોનાં દશેક ઘર હતાં, એમ વૃદ્ધ મુનિરાજો પાસેથી સાભળ્યુ છે. તેમાંથી કેટલાક આબુ કેમ્પમાં અને કેટલાક આબુ નીચેના ગામોમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા છે.

શ્રી મોઢેરા પાર્શ્વનાથજીના મંદિરમાં ધાતુની પ્રાચીન એકતીર્થીની એક મૂર્ત્તિ છે, તેની પાછળ ખોદેલા લેખમાં લખ્યું છે કે મોઢેરાનિવાસી, શ્રીશ્રીમાલજ્ઞાતીય, દાધેલીયા ગોત્રવાળા શેઠ પન્નાની ભાર્યા વાપૂ, તેમણે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીની ધાતુની ચાર મૂર્ત્તિઓ કરાવી ને તેની શ્રીસંઘપ્રભસૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી અચલગઢમાં વિ. સં. ૧૨૩૫ વૈશાખ સુદિ ૫ ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.[૧૬] (આ મૂર્ત્તિ મોઢેરામાં હાલ મૌજૂદ છે.)

આ ઉપરથી જણાય છે કે—અચલગઢની નીચે મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગયા પછી થોડા જ અરસામાં શ્રીસંઘપ્રભસૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ થયો હશે. આથી તેરમી શતાબ્દિમાં અચલગઢમાં જૈનોની કેટલી વસ્તી હશે અને અચલગઢની કેટલી આબાદી હશે, તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

તેમજ ગામ લોયણી (તા. વીરમગામ)માંના મૂ. ના. જી શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુજીના મંદિરમાં ધાતુની પંચતીર્થીની એક મૂર્ત્તિ છે. તેની પાછળ ખોદેલા લેખમાં લખ્યું છે કે—અચલદુર્ગવાસિ—અચલગઢનિવાસી શ્રીશ્રીમાલજ્ઞાતીય, શેઠ રાઘવની ભાર્યા સેદૂના પુત્ર શેઠ દલાની ભાર્યા સીતૂ,

તેમણે પોતાના કલ્યાણ માટે શ્રી અજિતનાથ પ્રભુજીની મૂર્ત્તિ કરાવી, અને તેની, તપાગચ્છનાયક શ્રીમાન્ સોમસુંદરસૂરિજી મ. ના શિષ્ય શ્રીરત્નશેખરસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૫૧૫ માઘ સુદિ ૮ ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.[૧૭] આ મૂર્ત્તિ ભોયણી ગામના જિનાલયમાં હાલ મોજૂદ છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે–સોળમી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં પણ અચલગઢ ઉપર શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાતિના જૈનોની પણ વસ્તી વધારે હશે, અને અચલગઢની ખૂબ સારી જાહોજલાલી હશે.

પરંતુ પરિવર્તનશીલ સંસારના નિયમ પ્રમાણે કાળક્રમે એ સમૃદ્ધ અચલગઢની પણ પડતી શરૂ થઈ. ભારતવર્ષમાં ના. ગવર્નમેન્ટનું રાજ્ય સ્થિર થતાં સિરોહી સ્ટેટે તેની સાથે કોલકરાર કર્યા, એટલે લડાઈઓની જરૂરત ઓછી થતાં, લશ્કરને અહીં રાખવાની જરૂરત નહીં રહેવાથી, અચલગઢનો કિલ્લો ખાલી રહેવાથી ધીરે ધીરે પડવા લાગ્યો

બીજી તરફથી સિરોહીના મહારાવ શિવસિંહજીએ વિ. સં. ૧૯૦૨ (સને ૧૮૪૫)માં પંદર શરતોથી આબુ ઉપર ફોજ માટે સેનીટેરીયમ (સ્વાસ્થ્યદાયક સ્થાન) બનાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારને જમીન આપી, એટલે ત્યાં સરકારે છાવણી નાંખી. પછી ખરાડીથી આબુકેંપ સુધીની ૧૭ાા માઈલની પાકી સડક બની.

---

૧૭. મું ભોયણી, મૂ. ના. શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુના મંદિરમાં ધાતુની પંચતીર્થી પરનો આ મૂળ લેખ આ પ્રમાણે છે—

ॐ स. १५१५ वर्षे माघ शुदि ८ गुरौ श्रीअचलदुर्गवासी श्रीश्रीमालज्ञातीय श्रे. राघव भार्या सेदू सुत श्रे. दला भा. सीतू स्वश्रेयोर्थं श्रीअजितनाथबिम्ब कारितप्रतिष्टित श्रीतपागच्छे श्रीश्रीश्रीसोमसुंदरसूरिशिष्य श्रीरत्नशेखरसूरिभिः ॥ श्री ।

તા. ૩૦ ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૦ના દિવસે રાજપુતાના માલવા રેલ્વે ખુલ્લી મૂકાઈ, તેમાં ખરાડી (આબુરોડ) સ્ટેશન થયું, ત્યારથી આ રસ્તો વિશેષ ચાલુ થયો, છાવણી વધી. રાજપુતાનાના એ. જી. જી. નું ગરમીની ઋતુમાં રહેવાનું મુખ્ય મથક થયું. રાજા-મહારાજા અને શેઠ-શાહુકારોના બંગલા થયા. આબુ કેંપની પાસે વસ્તી વધી (ગામ વસ્યું), અને તેથી ત્યાં સારી જેવી બજાર જામી ગઈ.

પરિણામે અચલગઢની પ્રજાનો વેપાર-ધંધો તૂટ્યો. લોકોને આજીવિકાનું સાધન નહિ રહેવાથી વસ્તી ઘટવા લાગી, અને તે છેક ઘટી ગઈ. જૈનોની વસ્તી પણ ઘટવા લાગી, ઘટતાં ઘટતાં પચાશેક વર્ષ પહેલાં અહીં જૈનોના ૬૪ ઘર રહ્યા હતાં, અત્યારે તેમાંનું એક પણ ઘર રહ્યું નથી. તોપણ જૈન કારખાનાના સિપાઈઓ, પૂજારીઓ, નોકરો ઉપરાંત જેને આજીવિકાનું સાધન રહ્યું છે એવા રાજપુતો, ખેડૂતો અને ભીલો વગેરેની વસ્તી હજી જરૂર છે

આબુ કૅમ્પ અને દેલવાડા કરતાં અહીંનું પાણી વધારે સારું ગણાય છે, અને અહીંથી ગુરુશિખર જવાનું વધારે અનુકૂળતાભર્યું છે.

જ્ઞાની, ધ્યાની, અધ્યાત્મી, અભ્યાસી તેમજ એકાંતમાં રહેવાનું જેમને વધારે પસંદ હોય તેઓને માટે આ સ્થાન સર્વોત્તમ ગણાય.

જૈન યાત્રાળુઓ માટે તો અહીં સર્વ પ્રકારની સારી વ્યવસ્થા છે, અને યાત્રાળુઓને જે કાંઈ અગવડ હોય તે દૂર કરવા અને જોઈતી સગવડ પૂરી પાડવા માટે અહીંના કાર્યવાહકો સારી કાળજી રાખે છે. જૈન યાત્રાળુઓ અહીં વધારે દિવસો સુધી રહેવું હોય તો ખુશીથી રહી શકે છે. અહીંની ધર્મશાળામાં વધારે દિવસો સુધી રહેવાથી ભાડું આપવું પડતું નથી હમેશાં પોસ્ટ લાવવા-લઈજવાનો કારખાના તરફથી બંદોબસ્ત છે. તેમજ અહીં યાત્રાળુઓની સગવડ માટે જૈન શ્વે. કારખાના તરફથી થોડાં વર્ષોથી જૈન ભોજનશાળાનો બંદોબસ્ત થયો છે. માણસ દીઠ એક ટંકના આઠ આના લે છે. દર વરસે કારતક સુદિ ૧૫ થી અષાડ સુદિ ૧૫ સુધી ભોજનશાળા ચાલુ રહે છે. ચોમાસામાં બંધ રહે છે. તો જૈન યાત્રાળુઓએ અહીં અનુકૂળતા પ્રમાણે વધારે દિવસો સુધી રોકાઈ તીર્થયાત્રા-સેવા-પૂજા આદિના અપૂર્વ આનંદનો લાભ લેવા ચૂકવું ન જોઈએ.

-અહીંના કારખાનાને દર વર્ષે ખર્ચમાં ટોટો પડે છે; જરૂરી ખર્ચને પહોંચી વળવા જેટલી પણ આવક થતી નથી. ખાસ કરીને સાધારણ ખાતામાં વધારે ટોટો રહે છે. તો

સાધારણ ખાતાને ડૂબતું બચાવી લેવા માટે દરેક યાત્રાળુ-ઓએ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

અહીંનાં ચારે મંદિરો ઉપર દર વર્ષે માહ સુદિ ૫ (વસંતપંચમી)ને દિવસે ધજા ચડાવવામાં આવે છે, તેથી તે દિવસે અહીં દર વરસે મેળો ભરાય છે. મેળામાં જૈન યાત્રાળુઓ અને આસપાસનાં ગામોના જૈનો ઉપરાંત થોડા–ઘણા અજૈનો અને આસપાસનાં ભીલો, મજૂરો, ખેડૂતો વગેરે પણ આવે છે. તે દિવસે પૂજા ભણાવાય છે અને આનંદ-પૂર્વક ધજાઓ ચડાવવામાં આવે છે

અહીંનાં ચાર મંદિરો પૈકીનાં ત્રણ મંદિરોની મૂળ-નાયકજીની મૂર્ત્તિઓની નીચે પલાંઠીની બેઠકોમાં શિલાલેખો કોતરેલા છે, તેમાં એકેમાં માહ સુદિ ૫ ની મિતિ નથી. પરંતુ અહીંનાં ચારે મંદિરોમાંથી કોઈ પણ મંદિરમાં, મંદિર કરાવ્યા સંબંધીનો અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાની સાલમિતિ-વાળો એકકે લેખ મંદિરોની દીવાલો વગેરેમાં ખોદેલો નથી, તેથી આ મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાની (વર્ષગાંઠની) મિતિ કોઈને યાદ નહીં હોવાથી આગળના કાર્યવાહકોએ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે અહીંનાં ચારે મંદિરો ઉપર દર વર્ષે માહ સુદિ ૫ ને દિવસે ધજાઓ ચડાવવાનું નક્કી કર્યું હશે, એમ

પ્રકરણ પાંચમું : અચલગઢનાં જૈન મંદિરો

(૧) શ્રી ચૌમુખજી (આદીશ્વર)નું મુખ્ય મંદિર

મંદિર બંધાવનારઃ—

'અચલગઢ'ના એક ઊંચા શિખર પર આવેલું શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું બે માળનું આ ગગનચુંબી વિશાળ ચતુર્મુખ (ચાર દ્વારવાળું) મંદિર, 'રાણકપુર'નું અતિ વિશાળ મંદિર બંધાવનાર 'માંડવગઢ' નિવાસી, પોરવાડ જ્ઞાતીય ધરણાશાહના મોટા ભાઈ સંઘવી રતનાના પુત્ર સંઘવી સાલિગના પુત્ર સંઘવી સહસાએ[૧૮] બંધાવીને વિ

૧૮ સંઘવી સહસા, જ્ઞાતિથી વીશા પોરવાડ અને સરહડીયા ગોત્રનો હતો. "જૈન ગૂર્જર કવિઓ" ભાગ બીજા અને પં શીલ વિજયજીકૃત 'તીર્થમાળા' વગેરેમાં લખવા પ્રમાણે તે માળવામાં આવેલ માંડવગઢનો રહેવાસી હતો સંઘવી સહસા દાનવીર, શૂરવીર અને ધર્મવીર હતો તેને, તે વખતના માળવાધિપતિ ગ્યાસુદ્દીન બાદશાહે પોતાના ધર્માધિક મંત્રીઓમાં અગ્રણી–મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો હતો તેમ છતા તે ધર્મકાર્યોમા પણ હમેશા તત્પર રહેતો હતો તેના પિતા સંઘવી સાલિગે વંશવાલ (વાંસવાડા) નામક ગામમા જિનાલય બંધાવ્યુ હતુ. "ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય" સર્ગ ૩ મા લખ્યુ છે કે-"સં' સહસાએ શ્રીસુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશને હૃદયમાં ધારણ કરીને, ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા પોતાના દ્રવ્ય વડે, સિરોહીના મહારાવ લાખાની અનુમતિ લઈને (યદ્યપિ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૬૬ માં થઈ છે, અને મહારાવ લાખાનો સં. ૧૫૪૦ માં સ્વર્ગવાસ

કોરણી નથી,' પરંતુ મંદિર બહુ વિશાળ અને મજબૂત કરાવેલ છે સભામંડપમાંના ફક્ત છૂટા બે જ સ્તંભો ઉપર આટલો મોટો સભામંડપ બનાવ્યો છે સભામંડપની બહાર શૃંગારચોકી બનેલી છે. તેમાથી ભમતીમા જવાય છે

મૂળ ગભારાના બીજા ત્રણે બાજુના દરવાજાની બહાર એક એક ચોકી બનેલી છે મૂળ ગભારાની બહારની બાજુની અર્થાત્ પાછળની દીવાલોમાં સ્તંભોમા અને ખાસ કરીને છતોમાં સુંદર કોરણી કરેલી છે અને મંદિરને ફરતો બહુ મજબૂત કોટ છે

બીજે માળે ચૌમુખજીનો મૂળ ગભારો ઘણો મજબૂત ચાર દરવાજાવાળો છે, પણ ઘણી ઊંચાઈએ પવનના જોરથી નુકસાન થવાના ભયે બીજા ત્રણ દરવાજામાં ભીંતો ચણી લીધેલી છે મુખ્ય દરવાજાની બહાર એક ચોકી બનેલી છે ઉપરના માળમાં કોરણી સામાન્ય છે

શિખર, શ્રી શંખેશ્વરજીના જેવું મોટું ઘાટનું પણ સુંદર છે

બીજે માળે જવાની સીડીની પાસે એક નાની પણ સુંદર દેરી છે તે રૂપવિજયજીની દેરી કહેવાય છે

શૃંગારચોકીથી નીચે ઊતરતા ડાબા હાથે મંદિરનો સામાન રાખવાની એક ઓરડી છે અને જમણા હાથે ૩ ઓરડીઓ ખાલી છે

મૂર્ત્તિઓનો ઇતિહાસ.—

સિરોહીના મહારાવ શ્રી જગમાલના રાજ્યમાં, માંડવગઢનિવાસી પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય સંઘવી સાલિગના

પુત્ર સંઘવી [19]સહસાએ શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની ધાતુની બહુ જ ભવ્ય અને મોટી મૂર્તિ પોતે કરાવીને આ મંદિરના ઉત્તર દિશાના દ્વારમાં મુખ્ય મૂલનાયકજીના સ્થાને બિરાજમાન કરીને તેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૫૬૬ ના ફાગણ શુદિ ૧૦ ને દિવસે પોતાના કાકાના દીકરા ભાઈ (સં. સોનાના પુત્ર) સંઘવી આસાએ કરાવેલા મહોત્સવથી તપગચ્છાચાર્ય શ્રી કમલકલશસૂરિશિષ્ય-પટ્ટધર શ્રીજયકલ્યાણસૂરીશ્વરજી પાસે કરાવી આ મૂર્તિ (કદાચ આ મંદિર પણ) મીસ્ત્રી વાચ્છાના પુત્ર મીસ્ત્રી દેપાના પુત્ર મીસ્ત્રી અર્બુદના પુત્ર મીસ્ત્રી હરદાસે બનાવેલ છે. ઉપરની હકીકતવાળો વિ. સં. ૧૫૬૬ નો વિસ્તૃત લેખ મૂર્તિ ઉપર છે.

---

૧૯. છેલ્લી ત્રણ-ચાર શતાબ્દિઓમાં બનેલ કેટલીક તીર્થમાળાઓ અને સ્તવનો વગેરેમા અચલગઢનું આ મંદિર 'સહસા સુલતાને બંધાવ્યુ', 'બાદશાહનું બંધાવેલુ મંદિર' વગેરે ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે.

સંઘવી સહસા પોતે સુલતાન (બાદશાહ) નથી તેમ તેમના ભાઈઓ કે કુટુંબીઓમા સુલતાન નામની કોઈ વ્યક્તિ નથી. છતા આમ શાથી લખાયું છે? તે નિશ્ચયરૂપે સમજવામા આવ્યુ નથી. પરંતુ સંઘવી સહસા, માંડવગઢના (માળવાધિપતિ) બાદશાહ ગ્યાસુદ્દિનનો મુખ્ય મંત્રી હતો. ઘણુ જ દ્રવ્ય ખર્ચીને આવું વિશાળ મંદિર તેણે બંધાવ્યું પ્રતિષ્ઠાવખતે બાદશાહી ઠાઠમાઠથી મોટો સંઘ લઈને આવેલ, તે વખતે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચ્યુ અને યાચકોને ખૂબ દાન આપેલ તેથી જનતાએ અથવા યાચકોએ એ સંઘવી સહસાને જ સુલતાન (બાદશાહ) કહી તેના ગુણગાન કર્યા હોય તો તે બનવા યોગ્ય છે.

બીજા (પૂર્વ દિશાના).દ્વારમાં મૂલનાયકજીના સ્થાને શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની ધાતુની મોટી અને ભવ્ય મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ મેવાડમાં આવેલા કુંભલમેરુ (કુંભલગઢ) નામના ગામમાં રાજાધિરાજ શ્રી કુંભકર્ણના રાજ્યમાં શ્રી તપાગચ્છીય સંઘે કરાવેલા ચૌમુખ મંદિરનાં (કે જેમાં આબૂથી લાવેલ ધાતુની મોટી અને મનોહર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ મૂલનાયકજી તરીકે બિરાજમાન હતી) બીજાં દ્વારોમાં બિરાજમાન કરવા માટે કુંભલમેરુના તપાગચ્છીય સંઘે કરાવી છે. અને તેની પ્રતિષ્ઠા, *ડુંગરપુર નગરમાં રાજા સોમદાસના રાજ્યમાં તેના મુખ્ય* પ્રધાન ઓસવાલ શાહ સાલ્હાએ કરાવેલા વિસ્મય પમાડનાર મહોત્સવથી તપગચ્છાચાર્ય શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરીશ્વરજીએ વિ. સં ૧૫૧૮ના વૈશાખ વદિ ૪ ને શનિવારના દિવસે કરી છે. આ મૂર્તિ ડુંગરપુરનિવાસી મીસ્રી લુંભા અને લાંપા વગેરેએ બનાવી છે, એવી મતલબનો આ મૂર્તિ ઉપર મોટો લેખ છે.

ત્રીજા (દક્ષિણ દિશાના) દ્વારમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની મોટી અને મનોહર મૂર્તિ[૨૦] બિરાજમાન છે આ મૂર્તિ, વિ સં. ૧૫૧૮ માં,

શ્વરી ગોત્રવાળા મંત્રી, શાહ સાલ્હાની માતા શ્રાવિકા બાઈ કર્માદેએ પોતાના પતિ શાહ સાભાના કલ્યાણ માટે કરાવી છે. આ મૂર્ત્તિ ઉપર પણ લગભગ ઉપરની મતલબનો વિ. સં. ૧૫૧૮ ના વૈશાખ વદિ ૪ ને શનિવારનો મોટો લેખ છે.

ચોથા (પશ્ચિમ દિશાના) દ્વારમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને આદીશ્વર ભગવાનની ધાતુની મોટી મનોહર મૂર્ત્તિ બિરાજમાન છે. આ મૂર્ત્તિ પણ રાજા સોમદાસના રાજ્યમાં તેના પ્રધાન શાહ સાલ્હા વગેરે ડુંગરપુરના શ્રાવકોએ (સંઘે) કરાવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા તપાગચ્છનાયક શ્રીલક્ષ્મીસાગરસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૫૨૯ ના વૈશાખ વદિ ૪ ને શુક્રવારે કરી છે, એવી મતલબનો તેના ઉપર મોટો લેખ છે.

આ બીજા, ત્રીજા અને ચોથા દ્વારના મૂળનાયકજીની તથા બીજી પણ કેટલીક મૂર્ત્તિઓ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે કુંભલમેરુ (કુંભલગઢ) તથા ડુંગરપુરથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.

આ ચારે મૂળનાયકજીની ધાતુની મૂર્ત્તિઓ બહુ મોટી અને મનોહર છે. આ ચારમાંથી બે મૂર્ત્તિઓ એક સાથે બનેલી છે, પણ બીજી બે આગળ પાછળ જુદે જુદે સમયે અને જુદે જુદે સ્થાને બનેલી હોવા છતાં ચારે મૂર્ત્તિઓ લગભગ સરખી જોડીની અને સમાન આકૃતિવાળી બનેલી જણાય છે. આ ચારે મૂર્ત્તિઓની બેઠકો પર ખોદાયેલા, ઉપર લખેલા સંવતના લેખો મોટા અને સુસ્પષ્ટ છે.

પહેલા દ્વારના મુખ્ય મૂળનાયકજીની બંને બાજુએ ધાતુના મોટા અને બહુ જ સુંદર આકૃતિવાળા બે કાઉસગ્ગીયા

છે. તે બન્ને ઉપર વિ. સં. ૧૧૩૪ ના લેખો છે. પણ તે લેખો જૂના હોવાથી કાંઈક ઘસાઈ ગયા છે, તેમજ પ્રકાશનો અભાવ અને સ્થાનની વિષમતાને લીધે વાંચવામાં મુશ્કેલી પડે તેમ છે, તોપણ પરિશ્રમપૂર્વક તેનો થોડો થોડો ભાગ વાંચ્યો છે. વધારે મહેનત કરવાથી બાકીનો ભાગ વંચાઈ શકે ખરો. શ્રીઋષભદેવ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીની આ બન્ને ઊભી મૂર્ત્તિઓ (કાઉસગ્ગીયા), શ્રીસત્યપુર (સાચોર) ના શ્રીમહાવીર સ્વામીના ચૈત્યમાં પધરાવવા માટે શ્રીવચ્છ વગેરે શ્રાવકોએ સં. ૧૧૩૪ માં કરાવેલ છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે સાચોરથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવેલ હશે.

બીજા (પૂર્વ) દ્વારના મૂળનાયકજીની બંને બાજુએ આરસની મોટી અને મનોહર આકૃતિવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની બે ઊભી મૂર્ત્તિઓ (કાઉસગ્ગીયા) છે. તે પ્રત્યેક કાઉસગ્ગીયામાં, વચ્ચેના મુખ્ય કાઉસગ્ગીયા અને બંને બાજુ તથા ઉપરની મૂર્ત્તિઓ મળીને કુલ બાર જિનમૂર્ત્તિઓ, બે ઇંદ્રો, એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકાની મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી છે. અને તે બંને મૂર્ત્તિઓ એક જ ધણીએ (વ્યાપારી કુંવરસિંહે) બનાવરાવી હોય તેમ લાગે છે. તેમાંના ડાબી બાજુના કાઉસગ્ગીયા ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૨ નો લેખ છે. બન્ને મૂર્ત્તિઓ એક જોડીની છે.

ત્રીજા દ્વારના મૂળનાયકજીની ડાબી બાજુની ધાતુની મૂર્ત્તિ ઉપર વિ. સં. ૧૫૯૬ નો, જમણી બાજુની આરસની મૂર્ત્તિ ઉપર વિ. સં. ૧૫૩૭ નો અને ચોથા દ્વારના મૂળ-

નાયકજીની બંને બાજુની ધાતુની અને મૂર્ત્તિઓ ઉપર વિ. સં. ૧૫૬૬ ના લેખો છે.[૨૧]

આ પ્રમાણે નીચેના મૂલ ગભારામાં મૂલનાયકજીની ધાતુની મોટી મૂર્ત્તિઓ ૪, ધાતુના મોટા કાઉસગ્ગીયા ૨, ધાતુની મોટી એકલ મૂર્ત્તિઓ ૩, આરસની મૂર્ત્તિ ૧ અને આરસના મોટા કાઉસગ્ગીયા ૨ છે. મૂલ ગભારાની બહાર ગૂઢમંડપના બન્ને બાજુના દેરી જેવા બન્ને ગોખલામાં થઈને ભગવાનની આરસની મૂર્ત્તિઓ ૩ છે.

સભામંડપની અંદર બન્ને બાજુએ એક એક ગભારો છે, તેમાંના જમણી બાજુના ગભારની અંદર મૂલનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન, તેમની જમણી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન અને ડાબી બાજુએ શ્રીનમિનાથ ભગવાનની મૂર્ત્તિઓ છે. આ ત્રણે મૂર્ત્તિઓ વિ. સં. ૧૬૯૮ માં સિરોહીના રહેવાસી પોરવાડ શાહ વણવીરના પુત્રો શાહ રાઉત, લખમણ અને કર્મચંદે કરાવેલ છે. આવી મતલબના આ ત્રણે મૂર્ત્તિઓ ઉપર લેખો છે. આ ગભારામાં કુલ મૂર્ત્તિઓ ૩ છે.

ડાબી બાજુના ગભારામાં મૂલનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ધાતુની બહુ સુંદર મૂર્ત્તિ છે. આ મૂર્ત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૮ માં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય દોસી ડુંગર પુત્ર

---

૨૧. ચૌમુખજીના મંદિરની બધી મૂર્ત્તિઓ, કાઉસગ્ગીયા અને પાદુકાપટ્ટ પરના લેખો માટે 'અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખ સંદોહ'ના નંબર ૪૬૪ થી ૪૮૪ સુધીના લેખો તથા તેનું અવલોકન જુઓ.

દોસી ગોઇંદે (ગોવિંદે) કરાવી છે, એવી મતલબનો તેના ઉપર લેખ છે આ મૂર્ત્તિ પણ કુંભલમેરુથી અહીં લાવવામા આવી છે મૂલનાયકજીની બન્ને બાજુમા શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીકુંથુનાથજી ની બે મૂર્ત્તિઓ છે, તે બન્ને ઉપર ઉપર્યુક્ત સિરોહીનિવાસી પોરવાડ શાહ વણવીરના પુત્રોના વિ સ ૧૬૯૮ ના લેખો છે આ ગભારામા પણ કુલ મૂર્ત્તિઓ ૩ છે

આ મદિરની ભમતીમા બીજા માળ ઉપર ચડવાના રસ્તા પાસે આરસની એક દેરી છે તેમા એક પાદુકાપટ્ટ છે. અર્થાત્ એક જ પાષાણની અદર નવ જોડી પગલા કોતરેલા છે તેમા સૌથી વચ્ચે (૧) શ્રી જબૂસ્વામીના પગલા છે, તેની ચારે બાજુમાં (૨) શ્રી વિજયદેવસૂરિ, (૩) શ્રી વિજય સિંહસૂરિ, (૪) પ શ્રી સત્યવિજય ગણિ, (૫) પં શ્રી કર્પૂરવિજય ગણિ, (૬) પ. શ્રી ક્ષમાવિજય ગણિ, (૭) પ શ્રી જિનવિજય ગણિ, (૮) પં શ્રી ઉત્તમવિજય ગણિ અને (૯) પ શ્રી પદ્મવિજયગણિના પગલા છે આ પટ્ટ આબૂ ઉપર આવેલા અચલગઢમા સ્થાપન કરવા માટે કરાવેલ છે કરાવનારનું નામ લખેલું નથી. આ પટ્ટની પ્રતિષ્ઠા વિ સં ૧૮૮૮ના માહ સુદિ ૫ ને સોમવારે પ શ્રી રૂપવિજય ગણિએ કરેલ છે ઉપરની મતલબનો તેના ઉપર લેખ છે આ પાદુકાપટ્ટની પ્રતિષ્ઠા પ શ્રી પદ્મવિજય ગણિના શિષ્ય પ શ્રી રૂપવિજયજીગણિએ કરેલ હોવાથી અને તેમના ઉપદેશથી આ દેરી બનેલ હોવાથી, અહીંના લોકો આ દેરીને રૂપવિજયજીની દેરી કહે છે

બીજે માળે ચૌમુખજી તરીકે મૂલનાયકજી (૧) પાર્શ્વનાથજી, (૨) આદિનાથજી, (૩) આદિનાથજી અને

(૪) આદિનાથજી બિરાજમાન છે. આ ચારે મૂર્તિઓ ધાતુની છે. પૂર્વદ્વારની મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી, તે મૂર્તિ વધારે પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે. બાકીની ત્રણે મૂર્તિઓ પર વિ સં. ૧૫૬૬ ના લેખો છે. બીજા માળમાં આ ચાર મૂર્તિઓ છે.

આ મંદિરના બન્ને માળમાં ધાતુ અને આરસની બેઠી તથા ઊભી મળીને કુલ ૨૫ મોટી જિનમૂર્તિઓ છે. તેમાં બેઠી તથા ઊભી મળીને ધાતુની ૧૪ અને આરસની ૧૧ મૂર્તિઓ છે ધાતુની ૧૪ મૂર્તિઓમાંથી ૭ મૂર્તિઓ પર સં. ૧૫૬૬ના ફા શુ ૧૦ના લેખો છે. અર્થાત્ એ સાત મૂર્તિઓ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વખતે ખાસ નવીન બનેલ છે. બાકીની ૭ મૂર્તિઓમાંથી ૭ મૂર્તિઓ પર જુદા જુદા સંવતોના લેખો છે. એક પર લેખ નથી આ સાતે મૂર્તિઓ બહારગામથી આવેલ છે. આરસની ૧૧ મૂર્તિઓમાંથી કેટલીક બહારગામથી આવેલી છે, અને કેટલીક પાછળથી શ્રાવકોએ અહીં પધરાવવા માટે કરાવેલ છે કુલ ૨૫ મૂર્તિઓમાંથી ૨૧ મૂર્તિઓ પર લેખો છે, ચાર પર લેખો નથી. પ્રતિષ્ઠાસમયના (સં. ૧૫૬૬ના) લેખવાળી સાત મૂર્તિઓમાંથી પણ સંઘવી સહસાએ તો ફક્ત એક જ [૨૨]મૂર્તિ કરાવી છે બાકીની મૂર્તિઓ અન્ય

૨૨. "શ્રી ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય" સર્ગ–૩, શ્લોક ૭૭માં લખ્યું છે કે સ. સહસાએ અચલગઢના ચતુર્મુખપ્રાસાદના મુખ્ય (ઉત્તર દિશાના) મૂળનાયકજીને સ્થાને બિરાજમાન કરવા માટે ૧૨૦ મણ ધાતુની એક મોટી મનોહર મૂર્તિ નવી કરાવી હતી, અને બાકીનાં ત્રણ દ્વારોમાં બિરાજમાન કરવા માટે એના જેવડી બીજી ત્રણ

ગૃહસ્થોએ અને સંઘે કરાવી છે.

સંઘવી સહસાએ આ મંદિરમાં મૂળનાયકજી તરીકે સ્થાપન કરવા માટે ધાતુની, મોટી અને અતિમનોહર મૂર્તિ કરાવી હતી, તે આ મંદિરના મુખ્ય (ઉત્તર દિશાના) દ્વારમાં મૂળનાયકજીને સ્થાને બિરાજમાન છે. સં. સહસાના કુટુંબ આદિની માહિતી માટે આ મૂર્તિપરના લેખ સિવાય બીજો એકે લેખ અહીં નથી.

આ મંદિરના બન્ને માળમાં થઈને ઊભી તથા બેઠી મળીને કુલ ધાતુની ૧૪ મૂર્તિઓ છે સર્વ સાધારણ જનતાની માન્યતા છે અને એ વાત બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગઈ છે કે–"ઉક્ત ચૌદે પ્રતિમા મળીને અથવા તો માત્ર નીચેના માળના મૂળનાયકજીની ચારે પ્રતિમા મળીને ૧૪૪૪ મણ વજનની છે." આ વિષયમાં તીર્થમાલાઓ, સ્તવનો અને ગ્રંથકારોએ પણ પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન મતો દર્શાવ્યા છે; તેમાંના કેટલાક અહીં ટાંકું છું:—

૧. કવિ ઋષભદાસે સં. ૧૬૮૫માં રચેલ જગદ્ગુરુ 'શ્રીહીરવિજયસૂરિરાસ'ની ચોપાઈ ૧૫ થી ૧૮ માં લખ્યું છે કે "અચલગઢમાં ચાર જિનમંદિરો છે; અચલેશ્વરની પાસે મુનિવરોની એક પોષાળ (ઉપાશ્રય) છે; ત્યાંથી બાંધેલાં હજાર પગથીયાં ચડવાથી ચૌમુખજીના મંદિરે જવાય છે, સહસા ને સુલતાને ઉક્ત મંદિર કરાવીને તેમાં પિત્તલમય એંશી એંશી મણની ચાર મનોહર મૂર્તિઓ ભરાવી."

મૂર્તિઓ શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી, મહાગ્રામથી લાવવામાં આવી હતી.

૨. " શ્રીવિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય " સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૩૫ની ટીકામાં (ટીકાકાર ગુણવિજયજી અને વિ. સં. ૧૬૮૮માં ટીકા રચી.) લખ્યું છે કે અચલગઢના ઊંચા શિખરપર ધાતુમય ચાર જિનપ્રતિમાઓથી અલંકૃત, અનુપમ શ્રીચોમુખજીનું મંદિર શોભે છે. "

૩. અંચલગચ્છીય શ્રી જ્ઞાનસાગરજીએ સં. ૧૭૨૨ લગભગમાં રચેલ ' આબુચૈત્યપરિપાટી 'ની ચોવીશમી કડીમાં " **ચૌમુખજીના મંદિરમાં ૧૪૦૦ મણ પિત્તલની બાર પ્રતિમા** " હોવાનું લખ્યું છે.

૪. શ્રીધીરવિમલજીશિષ્ય શ્રીનયવિમલજીએ સં. ૧૭૨૮ માં રચેલ ' શ્રીઅર્બુદગિરિતીર્થસ્તવન 'ની ૨૭મી કડીમાં લખ્યું છે કે—" માંડવગઢવાસી સહસા–સુલતાને અચલગઢમાં આદિદેવનું મોટું મંદિર બંધાવ્યું. **તેમાં ૧૪૦૦ મણ પિત્તલની બાર પ્રતિમાઓ છે.** "

૫. અંચલગચ્છીય શ્રી વિનયશીલ વાચકે સં. ૧૭૪૨ માં રચેલ ' શ્રી અર્બુદાચલઉત્પત્તિ–ચૈત્યપરિપાટીસ્તવન ' ની ઢાળ ૫, કડી ૧૫ માં કહ્યું છે કે—" લખપતિ (લાખા) રાજાની આજ્ઞાથી માંડવગઢનિવાસી સહસાએ અચલગઢ ઉપર મોટું મંદિર કરાવીને તેમાં **ધાતુની ચાર મૂર્તિઓ** ભરાવી. "

પ્રતિમાઓ ભરાવી; ભીમશાહે તેમાં ભાગ કરીને દશ ધડી[23] ધાતુ પોતાના તરફથી આપી અને સહસાએ સેવકો-ને (ભોજકોના જેવી મારવાડમાં સેવકોની એક જ્ઞાતિ છે.) લાખ રૂપિયા વહેંચ્યા."

૭. સં. ૧૭૪૮ ના વૈશાખ શુદિ ૩ ને વાર ગુરુવારે લખાયેલા હસ્તલિખિત એક છૂટક પાનામાં લખ્યું છે કે-"અચલગઢ ઉપર, માંડળના રહેવાસી સહસા ને સુલતાને **૧૪૦૦ મણ પિત્તલની બાર પ્રતિમાઓ ભરાવી,** લાખો રૂપિયાની લહાણી કરી અને તેણે યાત્રાની છૂટ કરાવી."

૮. શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૭૫૫માં રચેલ 'પ્રાચીન તીર્થમાલાની કડી ૬૧-૬૨ માં લખ્યું છે કે-ચૌમુખજીના મંદિરમાં **૧૪૦૦ મણ પિત્તલની પ્રતિમાઓ** છે અને તેમને જમણે પડખે આરસની સાત મૂર્તિઓ શોભે છે."[24]

૯. વાચક પ્રેમચંદે વિ. સં. ૧૭૭૯ના જેઠની બીજને બુધવારે પૂર્ણ કરેલ 'આબુ સ્તવન 'ની ૨૦ મી કડીમાં "સહસાએ બંધાવેલ અચલગઢ ઉપરના ચૌમુખજીના

---

૨૩. ૪૦૦ તોલાના વજનને એક ધડી કહેવામાં આવે છે.

૨૪. આ સાત મૂર્તિઓથી શ્રી ઋષભદેવજીના મંદિરનું સૂચન થતું સમજાય છે. કેમકે આ તીર્થમાલામાં અચલગઢ ઉપરનાં બીજાં બધાં મંદિરોનું વર્ણન છે. પણ શ્રી ઋષભદેવજીના દેરાસરજીનું સ્પષ્ટ રીતે તેમાં વર્ણન કર્યું નથી, અને ઉક્ત સંવત્ પહેલાં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી.

મંદિરમાં **૧૭૦૦ મણ પિત્તલની ચૌદ મૂર્તિઓ** " હોવાનું લખ્યું છે.

૧૦. શ્રીપુણ્યસાગરજીના શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનસાગરજીએ સં. ૧૮૨૧ માં રચેલ 'તીર્થમાલા સ્તવન'ની ઢાળ ૭, કડી ૧૫ માં "**ચૌમુખજીના મંદિરમાં ધાતુની મોટી પ્રતિમાઓ બાર**" હોવાનું અને કડી ૧૬ માં "તેના સભામંડપમાં સામ સામે ગોડી પાર્શ્વનાથ અને સુવ્રતસ્વામીના ગભારા" હોવાનું લખ્યું છે. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ત્યાં 'સુવ્રતસ્વામી'ને બદલે 'નેમિનાથ' લખવું જોઈએ. અત્યારે પણ સં. ૧૫૧૮ના લેખવાળી શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ડાબી બાજુના ગભારામાં મૂલનાયકજીના સ્થાને બિરાજમાન છે.

૧૧. વિ સં. ૧૮૭૫ના વૈશાખ શુદિ ૮ને દિવસે લખાયેલ 'આબુકલ્પ'ના એક હસ્તલિખિત છૂટક પાનામાં લખ્યું છે કેઃ—"ગોરીસા (માલવાધિપતિ ગ્યાસુદ્દિન) બાદશાહના પ્રધાન માંડવગઢ નિવાસી, વિશા પોરવાડ, સંઘવી સહસાએ **૧૪૪૪ મણ પિત્તલ ગળાવીને તેની ચાર પ્રતિમાઓ મોટી અને સાત પ્રતિમાઓ નાની કરાવી.** તેણે (આ મંદિર બંધાવવામાં, મૂર્તિ કરાવવામાં અને મોટો સંઘ કાઢીને ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ અને યાચકોને દાન આપવા વગેરેમાં થઈને) ૭૬ કરોડ પીરોઝી (ઉક્ત બાદશાહના વખતનો ચાંદીનો સિક્કો.) ખરચી

૧૨. શ્રી શાંતિવિજયજીરચિત 'જૈન તીર્થ ગાઈડ'માં 'તવારિખ તીર્થ આબુ' નામના પ્રકરણમાં આબુ ઉપરનાં

મંદિરોનું વર્ણન લખતાં લખ્યું છે કે—"અચલગઢ ઉપરના **ચૌમુખજીના મંદિરમાં ૧૪૪૪ મણ પિત્તળની ૧૪ મૂર્તિઓ છે."**

૧૩. સં. ૧૬૭૮ આસો શુદિ ૨ શુક્રવારે રચાયેલ 'આબુતીર્થસ્તવન' (કર્તાનું નામ નથી.)ની કડી ૫–૬ માં લખ્યું છે કે—ચૌમુખજીમાં મોટી મૂર્તિઓ બાર છે, અને સુખડ ઘસવાના **ઓરસીયા એકાવન** છે. તેમજ અરબુદાજીના દેહરામાં પ્રતિમાજી ૩૬૦ છે[૨૫]

૧૪ શ્રી દાનસાગરજીશિષ્ય શ્રી અમીસાગરજીએ સં ૧૮૬૨ ચૈત્ર વદિ ૮ (સંઘ સાથે યાત્રા કરી તે સંબંધી) રચેલ **"શ્રી અર્બુદગિરિસ્તવન"**ની કડી ૪–૫મા લખ્યું છે કે—ચૌમુખજીના મંદિરમાં **ધાતુની ૧૪ મૂર્તિઓ છે, તેનુ ૧૪૪૪ મણ વજન છે,** તેમજ અચલગઢમાં કુલ **પાંચ દેહરાં અને તેમાં** કુલ ૨૨૯ જિનમૂર્તિઓ છે.[૨૬]

---

૨૫. આ અરબુદાજીનું દેહરુ કયુ? તે કાંઈ સ્પષ્ટ રીતે સમજાતુ નથી. અચલગઢમાં અરબુદાજીના નામથી કોઈ જૈનોનું કે હિંદુઓનું પણ દહેરાસર પ્રસિદ્ધિમા આવેલુ નથી કદાચ अद्‌भुतजो=अदबदजो=अरबुदजो આમ અપભ્રંશ શબ્દ વાપર્યો હોય તો अद्‌भुतजो થી બહુ મોટી મૂર્તિવાળુ મંદિર એટલે ચૌમુખજીનું મંદિર લઈ શકાય. કેમકે આબુ ઉપરનાં સમસ્ત જૈન મંદિરોમા મૂલનાયકજીનાં સ્થાને બિરાજમાન સૌથી મોટી મૂર્તિવાળુ મંદિર અચલગઢ ઉપરનું ચૌમુખજીનું મંદિર છે. આવી રીતે શ્રી શત્રુંજય અને શ્રી ગિરનાર તીર્થ ઉપર પણ જૈન અદબદજી (અદ્ભુતજી)ની મૂર્તિઓ છે, જેથી અહીં પણ એ પ્રમાણે કહ્યું હોય એમ જણાય છે.

૨૬. આ સ્તવનમા અચલગઢમાં કુલ પાચ જૈન મંદિરો હોવાનું લખ્યું છે. પણ અત્યારે તો ચાર મંદિરો છે. આ ચાર

આમ ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાં દંતકથાઓને આધારે ભિન્ન ભિન્ન મતો લખાયા છે. તેમ અત્યારે પણ લોકોમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતની દંતકથાઓ ચાલે છે. તેમાં સાચું શું છે ? એ તો અતિશય જ્ઞાની હોય તે જ કહી શકે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ ચૌદ મૂર્ત્તિઓમાંથી ઘણી મૂર્ત્તિઓ જુદા જુદા સમયમાં, જુદા જુદા ગામમાં અને જુદા જુદા ધણીએ કરાવેલ હોવાથી ૪, ૧૨ કે ૧૪ મૂર્તિઓનું અમુક જ વજન કરાવવું છે એવું લક્ષ રાખી ન જ શકાય હા, કદાચ અનાયાસ જ એવો સંયોગ બનવો હોય તો બની શકે ખરો. અહીં એમ જ બન્યું હોય તેમ લાગે છે. ચૌમુખજીના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૫૬૬માં થયા પછી થોડાં જ વર્ષોમાં રચાયેલ "શ્રી ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય" સર્ગ ૩, શ્લોક ૭૭માં લખ્યું છે કે "સંઘવી સહસાએ મૂલનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની ૧૨૦ મણ વજનની એક મૂર્ત્તિ કરાવી." તેમજ એ જ ગ્રંથના ત્રીજા સર્ગના ચોથા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે-(આ મંદિરના ત્રીજા દ્વારના મૂલનાયકજીને સ્થાને બિરાજમાન) શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની

મંદિરો સિવાય સં. ૧૮૬૨ની આસપાસમાં અહીં પાંચમું જૈન દહેરાસર હોય એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કે બીજું કોઈ પ્રમાણ મને મળ્યું નથી. કદાચ ચૌમુખજીનું મંદિર એ માળનું હોવાથી તેને બે મંદિરો ગણ્યાં હોય, અથવા તો અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની સામેના એક નાના શિવાલયમાં કોઈ પડી ગયેલ જૈન મંદિરનો દરવાજો સમાવેલો છે, એટલે તે સમયમાં અચલગઢમાં પાંચમું દહેરાસર હોય અને પાછળથી જીર્ણ થઈને પડી ગયું હોય, તેથી તેની મૂર્તિઓ બીજા મંદિરમાં પધરાવી દીધી હોય તો તે પણ બનવા યોગ્ય છે.

મનોહર મૂર્ત્તિ ડુંગરપુરના પ્રધાન સાલ્હાએ ૧૨૦ મણ વજનની વિ. સં. ૧૫૧૮ માં કરાવી છે. આ ગ્રંથ તે અરસામાં બનેલ હોવાથી આના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખી શકાય. સંઘવી સહસા માંડવગઢના (માળવા) રહેવાસી હોવાથી, અને શાહ સાલ્હા ડુંગરપુર (મેવાડ)ના રહેવાસી હોવાથી રાજપુતાનાના હિસાબે ઉપર્યુક્ત ૧૨૦ મણ બંગાળી (૮૦ તોલાના શેરના પ્રમાણવાળા) લેવા જોઇએ. જો એમ જ હોય તો પછી એ હિસાબે ૧૨ કે ૧૪ મૂર્ત્તિઓ મળીને ૧૪૪૪ કે ૧૪૦૦ મણ (ગુજરાતી ૪૦ તોલાના શેરના પ્રમાણવાળા) વજનની હોય એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

ધાતુની મૂર્ત્તિઓ, એ સર્વધાતુની અથવા પંચધાતુની મૂર્ત્તિઓ કહેવાય છે. મતલબ કે પિત્તલ કે કાંસાની મૂર્ત્તિઓ કરાવનારા દરેક ગૃહસ્થો પોતપોતાની શક્તિ અનુસારે પાંચે ધાતુ તેમાં અવશ્ય નાખે છે ચૌમુખજીના મંદિરના નીચેના માળના ચારે મૂલનાયકજીની મૂર્ત્તિઓમાંથી સંઘવી સહસાએ કરાવેલ પિત્તળની મુખ્ય મૂલનાયકજીની મૂર્ત્તિની કાંતિ ઉપરથી તેમાં સુવર્ણનો ભાગ કાંઈક વિશેષ હોવાનું અને બાકીની મૂર્ત્તિઓમા સુવર્ણનો ભાગ નહીં જેવો જ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. પરંતુ આ બધી મૂર્ત્તિઓ ખાસ કરીને તો પિત્તલની જ બનેલી હોય છે, તેથી તે પિત્તલની અથવા તો ધાતુની મૂર્ત્તિઓ કહેવાય છે

શ્રીમાન્ મેરુતુંગસૂરિજીએ વિ સં. ૧૪૩૮ માં રચેલ 'અંચલગચ્છીય પટ્ટાવલી'માં લખ્યું છે કે "શ્રીનમાલનિવાસી, શ્રીમાલીજ્ઞાતિ અને કાશ્યપ ગોત્રવાળા લોલા સંઘવીએ બાવીશ હજાર દ્રવ્ય ખરચીને અચલગઢ ઉપરના ચૌમુખજીના

મંદિરમાં બે કાઉસગ્ગીયા (ઊભી જિનમૂર્ત્તિઓ) કરાવેલ છે.”
પરંતુ આ કાઉસગ્ગીયા અત્યારે ચૌમુખજીના મંદિરમાં તો નથી, પણ અચલગઢ ઉપરના બીજા કોઈ જૈન મંદિરોમાં પણ વિદ્યમાન હોય તેમ જણાતું નથી.

આ મંદિર[૨૭] પહાડના એક ઊંચા શિખર ઉપર આવેલું હોવાથી તેના બીજા માળ ઉપર ચઢીને જોતાં આબુ પહાડની કુદરતી રમણીયતા, આબુની નીચેની ભૂમિ અને દૂર દૂર સુધીનાં ગામોનું દૃશ્ય બહુ જ ચિત્તાકર્ષક લાગે છે.

આ મંદિરમાં બંને માળના મૂળનાયકજી વગેરે થઈને ધાતુની મૂર્ત્તિઓ ૧૨, ધાતુના કાઉસગ્ગીયા ૨, આરસના સુંદર કાઉસગ્ગીયા ૨, આરસની મૂર્ત્તિઓ ૯, ધાતુની નાની પંચતીર્થી ૧, અને ધાતુની નાની એકલ મૂર્ત્તિઓ ૨, એ પ્રમાણે આ મંદિરમાં કુલ મૂર્ત્તિઓ ૨૮ અને પાદુકાપટ્ટ ૧ છે.

(૨) શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું મંદિર

ચૌમુખજીથી ૭૩ પગથિયાં નીચે ઊતરતાં એક મોટા મેદાનમાં શ્રી ઋષભદેવજી (આદીશ્વરજી)નું મંદિર આવે છે.

---

૨૭ અહીંના લોકોમાં દન્તકથા છે કે–અચલગઢ નામના કિલ્લામાંના પોતાના મહેલના ઝરુખામાં બેસીને મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણ, આ ચૌમુખજીના મંદિરના બીજા માળના મૂળનાયકજી ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એવી રીતે આ ચૌમુખજીનું મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ દન્તકથામાં કંઈ વજૂદ હોય એવું લાગતું નથી, કારણ કે મહારાણા કુંભકર્ણનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૫૨૫ માં થયો છે, અને આ મંદિર વિ. સં. ૧૫૬૬ માં પ્રતિષ્ઠિત થયું છે. કદાચ સિરોહીના મહારાવ જગમાલના સંબંધમાં આ દન્તકથા હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, કારણ કે તે વખતે આબુ ઉપર તેમનું આધિપત્ય હતું.

આ મંદિર સાદું અને અર્વાચીન જણાય છે. પોણા ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનું હોય તેમ લાગતું[૨૮] નથી.

---

૨૮. શ્રી કુંથુનાથજીના દેરાસરની બહારની સુરહી (સરઈ) ના વિ. સં. ૧૬૩૪ ના ચૈત્ર વદિ ૩ ના લેખમાં ('અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ'માં લેખાંક ૬૬૪ જુઓ.) અચલગઢમાં ત્રણ મંદિરો હોવાનું લખ્યું છે, અને શ્રી સમયસુંદર વાચકે સં. ૧૬૭૮ માં સંઘ સાથે યાત્રા કરી તે સંબંધી રચેલ 'આબૂ તીરથભાસ'ની પાંચમી કડીમાં અચલગઢમાં ૧ શ્રી શાંતિનાથજી, ૨ શ્રી ચૌમુખજી અને ૩ શ્રી કુંથુનાથજી—આ ત્રણ જ મંદિરો હોવાનું લખ્યું છે. એટલે તે વખતે આ મંદિર નહીં બન્યું હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે. તેમજ પં. મહિમાએ વિ. સં. ૧૭૨૧ માં (જેઠ મહીના પહેલાં) યાત્રા કરીને સં. ૧૭૨૨ માં રચેલી 'ચૈત્યપરિપાટી'ની ચોથી ઢાળની ચોથી–પાંચમી કડીમાં પણ અહીં (અચલગઢમાં) ત્રણ મંદિરો હોવાનું લખ્યું છે. એટલે આ મંદિર સં. ૧૭૨૧ ના જેઠ શુદિ ૩ને રવિવારે પહેલી વાર પ્રતિષ્ઠિત થયું હોય તેમ લાગે છે. આ મંદિરના મૂળનાયક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ પર એ જ સંવત્–મિતિનો લેખ મોજૂદ છે. (જુઓ 'અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખ-સંદોહ'નો લેખાંક ૪૮૫.)

મંદિરની રચના:—મૂળ ગભારો અને તેની પછી સભામંડપ બનેલો છે. કોરણીવાળું બેઠા ઘાટનું તેને શિખર છે. પાછળના ભાગમાં નાની પણ શિખરબંધી ૨૪ દેરીઓ અને તે દેરીઓની વચ્ચેના ભાગમાં પગલાં વગેરેની ચાર છત્રીઓ[૨૯] છે. જમણા હાથ તરફ કુદરતી પથ્થરોની વચ્ચે જુદી જ અંબિકાદેવીની એક શિખરબંધી દેરી છે.

મૂર્તિસંખ્યા અને તેની હકીકત:—આ મંદિરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી આદીશ્વર ભગવાન બિરાજમાન છે. તેમની બંને બાજુએ આરસની બે મૂર્તિઓ છે.

મૂળનાયકજીની મૂર્તિ ઉપર વિ૦ સં૦ ૧૭૨૧નો લેખ છે. આ મૂર્તિ અમદાવાદના રહેવાસી શ્રી શ્રીમાલી જ્ઞાતિના દોસી શાંતિદાસ શેઠે ખાસ અહીં પધરાવવા માટે કરાવી છે. તે ઉપરથી કદાચ આ મંદિર પણ તેમણે જ બંધાવ્યું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય.

આ મંદિરની ભમતીમાં નાની નાની દેરીઓ ૨૪, પગલાં વગેરેની છત્રીઓ ૪ અને શ્રી અંબિકાદેવીની દેરી ૧ છે. આ ૨૪ દેરીઓમાંથી પ્રત્યેકમાં ભગવાનની એક એક મૂર્તિ છે. તેમાં એક દેરીમાં પંચતીર્થીના પરિકરવાળી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર વિ૦ સં૦ ૧૩૮૦ નો નાનો લેખ છે. ચાર છત્રીઓમાં પાદુકા જોડી

૨૯. આ ૨૪ દેરીઓ હાલમાં જ એટલે સં. ૧૯૬૦ ની આસપાસમાં બની છે અને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૬૩ માં થઈ છે. આ ચોવીશ દેરીઓની વચ્ચે (મૂળ મંદિરની પાછળના ભાગમાં) આરસની ચાર છત્રીઓ છે, તે કદાચ આ દેરીઓની સાથે જ બનેલી હશે, પણ તેમાં સ્થાપન કરેલી કેટલીક વસ્તુઓ જૂની છે.

૪, (પ્રાય: તે ચારે પાદુકા જોડી યતિઓની છે. પાદુકા જોડી ઉપર અર્વાચીન નાના નાના લેખો છે) **સરસ્વતી**[30] દેવીની નાની મૂર્ત્તિ ૧, હાથીસ્વાર યક્ષની મૂર્ત્તિ ૧ (ઘણું કરીને આ **મણિભદ્ર** યક્ષની મૂર્ત્તિ હશે) અને શ્રી સિદ્ધચક્રજીનો આરસ પાષાણનો[31] યંત્ર ૧ છે. અંબિકા દેવીની દેરીમાં અંબાજીની મૂર્ત્તિ ૧ છે.

આ મંદિર અને તેના ફરતી ૨૪ દેરીઓ વગેરે ઉપર કલશ અને ધ્વજ-દંડ ન હતાં. સં. ૧૯૯૨ના વર્ષમાં અમારું રોહિડા જવાનું થતાં ત્યાંના ઓસવાલ અને પોરવાડ સમસ્ત સંઘને એકત્ર કરી, એ માટે ઉપદેશ આપતાં તેમણે આ વાતનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને થોડા

૩૦. સરસ્વતી દેવીનું દેવસ્થાન ઘણાં વર્ષોથી 'અચલગઢ' ઉપર હોવાનું જણાય છે. આ મૂર્ત્તિ પહેલાં ઉપર્યુક્ત અંબિકા દેવીની દેરીમાં અથવા અન્ય કોઈ ખાસ સ્થાનમાં હોવી જોઈએ. અને તેનું તે સમયમાં વિશેષ માહાત્મ્ય પ્રચલિત હોવું જોઈએ, કેમકે મહારાણા કુંભકર્ણ જેવા પુરુષો પણ તેમની સામે બેસીને ધાર્મિક પંચાયતો કરતા હતા.

દાખલા તરીકે:—આબુની યાત્રાએ આવતા કોઈ પણ યાત્રાળુઓ પાસેથી મુડકું કે વળાવું (ચોકી) નહિ લેવા સંબંધીનો મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણ (કુંભાગણા) નો વિ. સં. ૧૫૦૬નો લેખ, જે હાલ દેલવાડામાં લૂણવસહી મંદિરની બહારના કીર્તિ-

સમયમાં બધી તૈયારીઓ કરીને મોટા ઉત્સાહ તથા મહોત્સવ પૂર્વક શ્રી સંઘે સુવર્ણ કલશો અને ધ્વજા-દંડો સં. ૧૯૯૨ ના વૈશાખ શુદિ ૧૦ને દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવીને ચઢાવ્યા છે.

આ મંદિરના કોટના મુખ્ય દરવાજાની બહાર ચોકીદારોને બેસવા માટેની એક દલાણ (ઓસરી) છે. તેની પછી બન્ને બાજુએ થઈને ચોકીદારો તથા નોકરોને રહેવા તેમજ સામાન રાખવા માટે પાંચ ઓરડીઓ છે. તેમાંની છેલ્લી ઓરડી પાસે યુરોપીયનો વગેરે વિશ્રાંતિ લે છે, અને ચામડાના બૂટ બદલીને યુરોપીયનોને કપડાના બૂટ અહીં પહેરાવવામાં આવે છે.

ત્યાંથી થોડું નીચે આવતાં એક ચોક આવે છે. તેની પછી એક પોળ (દરવાજો) છે, તે દરવાજા માથે એક મોટો હૉલ છે. તેમાં યુરોપીયનો અથવા અમલદાર વગેરે કોઇને રાત રહેવું હોય તો તે માટે સગવડ રાખેલી છે. ત્યાંથી થોડું નીચે ઉતરતાં પૂર્વ સન્મુખ કારીગરોને કામ કરવા માટે તથા રહેવા માટેનાં મકાનોની એક લાઇન છે. ત્યાંથી થોડું નીચે ઉતરતાં શ્રીસંઘે બંધાવેલી બે માળની મોટી ધર્મશાળા આવે છે.

આ બધાં મકાનોની આસપાસ પહાડ અને વૃક્ષોનું કુદરતી દૃશ્ય બહુ મનોહર છે.

આ મંદિરમાં ભગવાનની કુલ મૂર્તિઓ ૨૭, પાદુકા જોડી ૪, સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ ૧, અંબિકા દેવીની મૂર્તિ ૧, હાથીસ્વાર યક્ષની મૂર્તિ ૧ અને સિદ્ધચક્રજીનો આરસ પાષાણનો યંત્ર ૧ છે.

(૩) શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનનું મંદિર

અચલગઢનાં મંદિરોના કાર્યાલયની પેઢીના મકાનમાં, પેઢીની ગાદી સામે, ઉપરના ભાગમાં શ્રી કુંથુનાથ પ્રભુજીનું દેરાસર આવેલું છે. આ દેરાસરનું મકાન બે ખંડનું અને માથે ધાબાવાળું છે. ભગવાનના ઉપર ધાબામાં શિખર જેવો નાનો ઘુંબજ (ઘૂમટ) બનાવેલ છે. બીજા ખંડની આગળ નાનો ચોક છે. દેરાસરની જોડે ઉપાશ્રયનું બે ઓરડાવાળું મકાન આવેલું છે. ઉપાશ્રયની ઉપર તથા સામેના ભાગમાં કાર્યાલયના ૪ ઓરડા છે. આ દેરાસર જૂનું હોય તેમ લાગે છે. અચલગઢ વાસીઓને હમેશાં દર્શન-પૂજનની અનુકૂળતા માટે ધાબાવાળું આ નાનું દેરાસર ગામની અંદર કરાવ્યું હોય તેમ લાગે છે. આ દેરાસર કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યું તે ચોક્કસ રીતે જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ શ્રીમાન્ સોમસુંદરસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગમાં રચેલ 'શ્રીઅર્બુદગિરિકલ્પ' માં અચલગઢમાં મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલ શ્રીમહાવીરસ્વામીના એક જ મંદિરનું

પાલના મંદિર સિવાય સં. પંદરસો લગભગમાં અચલગઢમાં બીજું એકે મંદિર નહોતું એમ જણાય છે. જ્યારે આ મંદિરની બહારના જમણી તરફના ચોતરા ઉપર એક ખૂણામાં દીવાલની લગોલગ ઊભા કરેલા એક ગધેયા પથ્થરના વિ. સં. ૧૬૩૪ના[૩૨] લેખમાં તથા પં. મહિમાકૃત 'ચૈત્યપરિપાટી' (રચ્યાસંવત્ ૧૭૨૨)ની ચોથી ઢાળની ચોથી પાંચમી કડીમાં પણ અચલગઢમાં ત્રણ જિનમંદિરો હોવાનું લખ્યું છે. આ વખતે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું મંદિર નહોતું એટલે આ મંદિર વિદ્યમાન હતું એમ ખાત્રી થઈ શકે છે. આ ઉપરથી આ મંદિર વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી અને સં. ૧૬૩૪ પહેલાં બન્યું હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી જ્ઞાનસાગરજીએ વિ. સં. ૧૭૨૨ લગભગમાં રચેલ 'આબુ ચૈત્યપરિપાટી'ની ૨૬મી કડીમાં "અચલગઢનું શ્રી કુંથુનાથજીનું મંદિર ખેતા શાહે કરાવ્યા"નું લખ્યું છે. જો આ વાત સાચી હોય તો આ મંદિર સં. ૧૫૨૭માં પ્રતિષ્ઠિત થયાનું ચોક્કસ માની શકાય. કેમકે આ મંદિરના મૂલનાયકજી શ્રીકુંથુનાથ ભગવાનની ધાતુની મનોહર મૂર્તિની અંજનશલાકા વિ. સં. ૧૫૨૭ના વૈશાખ શુદિ ૮ ને દિવસે થઈ છે. ઉક્ત સંવતનો આ મૂર્તિ પર સુસ્પષ્ટ લેખ છે.[૩૩] આ મૂર્તિ સંઘવી ખેતા શાહે ભરાવેલી છે. એટલે આ

---

૩૨. 'અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ'નો લેખાંક ૬૬૪ વાળો લેખ જુઓ.

૩૩. "અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ"નો લેખાંક ૪૯૨ અને તેનું અવલોકન જુઓ.

મંદિર પણ કદાચ તેમણે જ કરાવ્યું હોય, એમ અનુમાન કરી શકાય

અંચલગચ્છીય શ્રી વિનયશીલ વાચકે વિ. સં. ૧૭૪૨મા રચેલ 'અર્બુદાચલ ઉત્પત્તિ ચૈત્ય પરિપાટી સ્તવન' ઢાળ ૫, કડી ૧૨–૧૩મા "અચલગઢ ઉપરના આ મદિરના મૂલનાયક શ્રી કુંથુનાથજી ભગવાનની મૂર્તિ સઘવી એના શાહે ભરાવ્યાનું લખ્યું છે, અને તપાગચ્છીય શ્રી ઉત્તમ વિજયજીએ સ. ૧૮૬૯મા રચેલ 'આબુ તીર્થમાલ' ઢાળ ૧૨, કડી ૧૫મા "અચલગઢમા શ્રી કુંથુનાથજી ભગવાનનુ દેહરુ હોવાનુ લખ્યુ છે [૩૪]

મૂર્તિસંખ્યા અને વિશેષ હકીકતઃ—

આ દેરાસરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનની ધાતુની બહુ મનોહર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેના ઉપર વિ. સં. ૧૫૨૭ના વૈશાખ શુદિ ૮નો સુસ્પષ્ટ લેખ છે. આ મૂર્તિ પોરવાડજ્ઞાતીય સંઘવી કર્માના પુત્ર સં૦ સપદાના પુત્ર સં૦ ખેતાએ કરાવી છે, અને તેની પ્રતિષ્ઠા તપાગચ્છીય લક્ષ્મીસાગરસૂરિજીએ કરી છે. આ મૂર્તિ મહેસાણાનિવાસી મીસ્ત્રી હાજા તથા કાળાએ તૈયાર કરી છે.

મૂળનાયકજીની ધાતુની મનોહર મૂર્તિ ૧, તેમની બન્ને બાજુએ ધાતુના કાઉસગ્ગીયા ૨, આરસની મૂર્તિ ૧, ધાતુની મોટી એકલ મૂર્તિઓ ૨, ધાતુના સમવસરણ યુક્ત ચૌમુખજીની સંયુક્ત મૂર્તિઓ ૪, ગણધર ભગવંતની ધાતુની મૂર્તિ ૧ અને ધાતુની નાની મૂર્તિઓ (એકતીર્થી, ત્રિતીર્થી, પંચતીર્થી અને ચોવીશી મળીને) ૧૬૩ છે. આ નાની મૂર્તિઓમાં કેટલીક મૂર્તિઓ[૩૫] વધારે પ્રાચીન પણ છે. આ નાની મૂર્તિઓને ચુના વડે સ્થિર કરેલી હતી, પણ અમો સં. ૧૯૯૨માં કલશ-ધ્વજદંડાદિની પ્રતિષ્ઠા વખતે અચલગઢ ગયા હતા, તે વખતે તેના કાર્યવાહકોને સમજાવવાથી તેમણે તે બધી મૂર્તિઓને ઉખેડાવી દીધી. ઘણાં

શ્રી શાંતિનાથજીનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય અથવા તો તે અરસામાં આ દેરાસરને શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુજીનું મંદિર પણ કહેતા હોય.

૩૫. આ ૧૬૩ મૂર્તિઓમાંથી ૧૫૭ મૂર્તિઓ પર નાના મોટા લેખો છે. આને માટે "અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ" ના નં. ૫૦૭ થી ૬૬૪ સુધીના લેખો જુઓ.

વર્ષો સુધી ચૂનામા રહેવાથી કેટલીક મૂર્તિઓનો નીચેનો ભાગ ખવાઇ ગયો હતો અને પાછળના ભાગમા ઘણો જ કાટ ચડી ગયો હતો કારખાનાવાળાઓએ તે બધુ સાફ કરાવી દીધુ', એટલે તેમાથી ૧૫૭ મૂર્તિઓ પર નાના મોટા લેખો હતા તે બધા ઉતારી લીધા છે [૩૬] ઉપર પ્રમાણે આ દેરાસરમા (સમવસરણુની સયુક્ત ચારે મૂર્તિઓને જુદી જુદી ગણુતા) કુલ ૧૭૪ મૂર્તિઓ છે

આ દેરાસરમા મૂળનાકજીના ડાબા હાથ તરફની ધાતુઓની પચતીર્થીઓની પક્તિની વચ્ચે ધાતુની એક એકલ મૂર્તિ છે આ મૂર્તિ પદ્માસનવાળી છે, તેના જમણા ખભા ઉપર મુહપત્તિ અને શરીર ઉપર કપડાની નિશાની છે, ઓઘો (રજોહરણ) અત્યારે નથી, પણ તે ગરદનની પાછળ બનેલો હશે, પાછળથી નીકળી ગયો હશે એમ લાગે છે દેવ વાડામા ભીખાશાહના મદિર અન્તર્ગત શ્રીસુવિધિનાથજીના મદિરમા શ્રી પુડરીકસ્વામીની મૂર્તિ છે, તેના જેવી જ આકૃતિવાળી આ મૂર્તિ જણાય છે. તેથી આ મૂર્તિ શ્રી પુડરીકસ્વામીની અથવા કોઇ પણ ગણધર ભગવાનની હોવી જોઈએ મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી

પિત્તલના ત્રણ ઘોડા:—

પેઢીના મકાનની અદરના ભાગમા ડાબી બાજુના એક ખૂણામા ચોતરાની ઉપર લાકડાની એક છત્રી બનેલી છે,

---

૩૬. અહીં ધાતુની આ નાની મૂર્તિઓનો પરિવાર ઘણો છે, તેથી બીજે કોઈ ઠેકાણે નવા મદિરામા મૂર્તિઓની જરૂર હોય ત્યા અપવામા આવે તો સારી રીતે પૂજાય માટે તેમ કરવા કારખાનાના વહીવટદારોએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે

તેમાં સિંહાસનમાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની ચાંદીની પાદુકા જોડી ૧ (પગલાં) રાખેલ છે, તેની પાસે પિત્તળના ત્રણ સુંદર ઘોડા છે, તે ત્રણેના ઉપર ઢાલ, તરવાર, અને ભાલા આદિ શસ્ત્રોથી સજ્જ થએલા સવારો બેઠેલા છે. વચ્ચેના ઘોડાના સવારને માથે છત્ર છે. બીજા બંને ઘોડાના સવારોને માથે પણ છત્ર હોવાનાં ચિહ્નો છે, પરંતુ પાછળથી છત્રો નીકળી ગયાં હોય તેમ જણાય છે. સવાર સહિત આ પ્રત્યેક ઘોડાનું વજન ૨ાા મણ છે, અને એક એક ઘોડાને બનાવવામાં એકસો મહમુદી[૩૭]નો ખર્ચ થયો છે. આ ઘોડા ડુંગરપુરમાં બન્યા છે.

તેમાં વચ્ચેનો છત્રવાળો ઘોડો કલ્કી (કલંકી) અવતારના પુત્ર ધર્મરાજ દત્ત રાજાનો છે, અને તે મેવાડ દેશમાં કુંભલમેરુ નામના મહાદુર્ગમાં મહારાણા કુંભકર્ણના રાજ્યમાં ચોમુખજીને પૂજનાર શાહ પન્ના પુત્ર શાહ શાર્દૂલે વિ૦ સં૦ ૧૫૬૬ના માગશર શુદિ ૧૫ ને દિવસે કરાવેલ છે. આ મતલબનો તેના ઉપર લેખ છે.[૩૮] આ લેખ

૩૭. મહમુદી એટલે તે વખતે તે દેશમાં ચાલતો ચાંદીનો સિક્કો.

૩૮. વિ. સં. ૧૫૬૬ ના લેખમાં श्रीमेदपाटदेशे कुमलमेर-महादुर्गे श्रीराणाश्रीकुमकरणविजयराज्ये એ પ્રમાણે લખ્યું છે, પરંતુ તે અસંબદ્ધ લાગે છે, કારણ કે મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણનો વિ. સં. ૧૫૨૫ માં સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો. તોપણ મહાપ્રતાપી કુંભારાણાએ મેવાડના રાજ્યને ખૂબ આબાદ કર્યું હોવાથી તેમના પુત્ર–પૌત્રાદિના રાજ્યકાળમાં પણ મહારાણા 'કુંભકર્ણનું વિજયી રાજ્ય' એમ કહેવાની લોકોમાં પ્રથા હોય અને એ જ હેતુથી આ લેખમાં એમ લખાયું હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે.

ઉપરથી ઘોડો કુંભલમેરુ મહાદુર્ગના ચૌમુખ શ્રી આદિનાથજીના મંદિરમાં મૂકવા માટે કરાવ્યો હોય અને પછી ત્યાંથી બીજી મૂર્તિઓની સાથે અહીં લાવવામાં આવ્યો હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

તેની બંને બાજુના ઘોડા સિરોહી રાજ્યના તાબાના કોઈ પણ બે ક્ષત્રિય રાજા (ઠાકોરો) ના છે, અને તે પોતાના કરાવેલા દેરાસરમાં મૂકવા માટે વિ૦ સં૦ ૧૫૬૬ માં તેમણે જ કરાવ્યા છે, એવી મતલબના તે બંને ઉપર લેખો છે.[૩૯] લોકો આ ત્રણે ઘોડા કુંભારાણાના છે, એમ કહે છે, પણ તે વાત બરાબર નથી. ખરી હકીકત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે.[૪૦]

આ કાર્યાલયની પેઢીનું મકાન થોડાં વર્ષોમાં નવું બનેલું છે, તેની ઉપરના ભાગનાં મકાનો સાધુ-સાધ્વીઓ તથા યાત્રાળુઓને ઊતરવા માટે ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. કેટલાક ઓરડામાં કારખાનાનો સામાન રહે છે.

(૪) શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર

મંદિરની રચના--

શ્રી શાંતિનાથજીનું મંદિર, અચલગઢની તલેટીમાં

૩૯. આ ત્રણે ઘોડા પરના લેખો માટે " અર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખસંદોહ " ના નં. ૪૯૩-૯૪-૯૫ વાળા લેખો જુઓ.

૪૦. આ ત્રણે ઘોડા, કારખાનાથી મોટી જૈન ધર્મશાળા તરફ જતાં રસ્તા ઉપર જ ડાબા હાથ પર, પ્રાયઃ કરીને ખાસ તેને જ ( ) બનેલી એક દેરીમાં રાખવામાં આવતા હતા. પણ ત્યાં બરાબર બાજા રહેની નહીં હોવાથી કેટલાંક વર્ષોથી આ ઘોડા કારખાનામાં રાખવામાં આવ્યા છે. ઉપર્યુક્ત દેરી અત્યારે ખાલી પડી છે.

સડકથી ૭૦ કદમ દૂર પશ્ચિમ તરફ એક જરા ઊંચી ટેકરી ઉપર પૂર્વ સન્મુખ એકાંતમાં વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં આવેલું છે.

મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકીઓ, શિખર, ભમતીનો કોટ, શૃંગારચોકી અને વચ્ચે મોટા ચોકવાળું આ મંદિર બનાવવામાં આવેલું છે. મૂળ ગભારો અને ગૂઢમંડપ મોટા છે. નવચોકીઓમાંથી ગૂઢમંડપમાં જવાનો દરવાજો છે, તે જીર્ણોદ્ધાર વખતે નવો બનાવ્યો હશે એમ લાગે છે. કેમકે ગૂઢમંડપની દીવાલો અને આ દરવાજાના કોતરકામમાં ફરક લાગે છે. નવચોકીઓના ભાગને દીવાલો ચણી લઈને એક સભામંડપ અથવા હોલના રૂપે પાછળથી બનાવી દીધેલ છે. નવચોકીઓથી પાંચ પગથિયાં નીચે ઊતરતાં મોટો સભામંડપ બનાવવા માટે જગ્યા ખાલી રાખેલ ચોક આવે છે. કોઈ કારણથી સભામંડપ બંધાવવો બાકી રહી ગયો લાગે છે. ત્યાંથી ૧૩ પગથિયાં નીચે ઊતરતાં ઘુંમટ યુક્ત મોટી શૃંગારચોકી અને દરવાજો આવે છે. આ દરવાજાથી અઢાર પગથિયાં ઊતરતાં નીચેના કંપાઉંડની જમીન આવે છે. મંદિરનો કોટ બહુ જ મજબૂત બનેલ છે. ત્યારપછી એક નીચી દીવાલનો કોટ, વંડી અને તેમાં લોખંડનું ફાટક બનેલું છે. આ મંદિરના કંપાઉંડની અંદરની બધી ખાલી જમીન પણ મંદિરના તાબાની જ છે. તેમાં આંબા વગેરેનાં વૃક્ષો પણ છે. આ સ્થાન રમણીય અને એકાંત શાંતિવાળું છે.

આ મંદિર બંધાવનાર—

આ મંદિર બંધાવનાર સંબંધીનો આ મંદિરમાં એક પણ શિલાલેખ નથી, પરંતુ આને લોકો મહારાજા કુમાર-

પાલનું મંદિર કહે છે. વિ. સં. ૧૩૬૦ લગભગમાં રચેલ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' અન્તર્ગત શ્રી 'અર્બુદકલ્પ' માં શ્રી જિનપ્રભસૂરિજી, અને વિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગમાં રચેલ 'અર્બુદગિરિકલ્પ' ના ૨૧ મા શ્લોકમાં શ્રીમાન્ સોમસુંદરસૂરિજી લખે છે કે:—"આબુના ઊંચા શિખર ઉપર ગુજરાતના મહારાજા સોલંકી કુમારપાલે બંધાવેલું શ્રી મહાવીરસ્વામીનું મનોહર મંદિર શોભે છે" આબુના ઊંચા શિખરથી 'અચલગઢ' ગામ લેવું જોઈએ, કેમકે આબુ કેમ્પ અને દેલવાડાથી અચલગઢ ગામ ઊંચું છે. તેમજ તે વખતે ઉક્ત મંદિરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી મહાવીર ભગવાનની મૂર્ત્તિ બિરાજમાન હતી. આ ઉપરથી, નીચે આપેલાં બીજાં પ્રમાણોથી અને મંદિરની બાંધણી[૪૧] ઉપરથી પણ જણાય છે કે:—મહારાજા કુમારપાલે આબુ ઉપર બંધાવેલું મંદિર આ જ છે.

નીચે આપેલાં ગ્રંથો અને તીર્થમાલા–સ્તવનો વગેરેનાં પ્રમાણો ઉપરની વાતને પુષ્ટિ આપી રહ્યાં છેઃ

(૧) શ્રીમાન્ શાંતિસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૫૧૫ પહેલાં રચેલ 'શ્રી અર્બુદાચલ ચૈત્ય પરવાડી વિનતિ' માં લખ્યું છે કે–અચલગઢમાં **અચલેશ્વર મહાદેવની સામે મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલ જિનચૈત્ય શોભે છે.**

(૨) શ્રી દેવવિમલ ગણિએ વિ. સં. ૧૬૪૬ માં પૂર્ણ કરેલ 'શ્રીહીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય' સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૨૭ માં લખ્યું છે કે–" આ મુનીંદ્ર (શ્રીમાન્ હીરવિજયસૂરિજી મહારાજ) **ચૌલુક્ય મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલા** મનોહર ચૈત્યને (દેલવાડાથી અચલગઢ જતાં) **માર્ગમાં** નમીને પછી અચલગઢ ઉપરના ચતુર્મુખ મંદિરમાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનને નમ્યા. " આમાં 'માર્ગમાં' લખેલું હોવાથી અચલગઢની તલેટીમાં આવેલ આ મંદિરને માટે જ એ ઉલ્લેખ હોવાનું જણાય છે. જો ઓરીયાના મંદિર માટેનો આ ઉલ્લેખ હોત તો તેમાં ઓરીયા ગામનું નામ અવશ્ય લખત. વળી ઓરીયા ગામનું મંદિર માર્ગમાં નથી આવતું, માર્ગથી અરધો માઇલ દૂર રહે છે.

(૩) 'વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય' સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૩૫ની ટીકા (ટીકા પૂર્ણ કર્યા સં. ૧૬૮૮)માં લખ્યું છે કે– **"કુમારવિહાર–મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલ મંદિર અચલગઢની તલેટીમાં–અચલગઢની નીચે છે."**

(૪) શ્રીમાન્ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૭૧૦ની આસપાસ રચેલ 'ઇન્દુદૂત'માં લખ્યું છે કે–**"કુમારપાલ મહારાજાનું બંધાવેલું મંદિર, અચલગઢની નીચે છે."**

(૫) અંચલગચ્છીય શ્રીવિનયશીલ વાચકે સં. ૧૭૪૨માં રચેલ 'શ્રીઅર્બુદાચલ ઉત્પત્તિ ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન' ઢાળ ૫, કડી ૭માં લખ્યું છે કે–"કુમારપાલ મહારાજાએ બંધાવેલ મંદિર **અચલેશ્વર મહાદેવની પાસે છે,** અને તેમાં પિત્તલની એક જિનપ્રતિમા છે." (આ પિત્તલની પ્રતિમા શ્રી મહાવીર ભગવાનની હોવી જોઈએ)

(૬) શ્રીમાન્ જ્ઞાનવિમલસૂરિજીએ સં. ૧૭૫૫મા રચેલ 'પ્રાચીન તીર્થમાલા'ની ૬૩મી કડીમાં લખ્યુ છે કે–"અચલગઢ **ગામની બહાર** મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલું શ્રી વીરજિનનું મંદિર મૂર્તિઓથી ભર્યું છે."

(૭) શ્રી જ્ઞાનસાગરજીએ સં. ૧૮૨૧માં રચેલ 'તીર્થમાલા સ્તવન'ની ઢાળ ૭, કડી ૧૪માં લખ્યું છે કે–"મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર **અચલગઢના પાદરમાં છે."**

(૮) સં. ૧૮૭૫ માં લખાયેલા 'આબુકલ્પ'ના હસ્તલિખિત છૂટા પત્રમાં પણ લખ્યું છે કે–" કુમારપાલ મહારાજાનું બંધાવેલું મંદિર, **અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની પાસે છે,** અને તેમાં મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથજીની પ્રતિમા છે "

આ મંદિરના મૂલનાયકજી—

ઘણું કરીને આ મંદિરની પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની મનોહર મૂર્ત્તિ મૂલનાયકજી-ના સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હશે. વાચક પ્રેમચંદે સં. ૧૭૭૯માં રચેલ 'આબુ-સ્તવનની'ની ૨૫ મી કડીમાં લખ્યું છે કે–"કુમારવિહાર (મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલ મંદિર)માંની શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની મૂર્ત્તિ ગળાવવાથી પરમાર પાલણસી (પ્રહ્લાદનદેવ–ધારાવર્ષદેવનો નાનો ભાઈ–તેરમી શતાબ્દિ)ને શરીરે કોઢ નીકળ્યો હતો. તેમજ ઉપર્યુક્ત વાચક વિનયશીલે 'અ૦ઉ૦ ચૈત્ય પરિપાટી સ્તવન' (રચ્યા સં. ૧૭૪૨) ઢાળ ૫, કડી ૮–૧૧ માં અચલેશ્વર મહાદેવની પાસેના કુમારવિહાર નામક મંદિરનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે–"પાલ્હણે (પ્રહ્લાદને) પિત્તલની ત્રણ જિનપ્રતિમા ગળાવીને તેનો મહાદેવની સામે પોઠીઓ[૪૨] કરાવ્યો. તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેણે પાલ્હણપુરમાં પાલ્હણવિહાર નામનું અતિ વિશાળ અને મનોહર મંદિર બંધાવ્યું.

આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથોમાં

૪૨. અચલેશ્વર મહાદેવની સામે હાલ જે પિત્તલનો પોઠીઓ છે, એ તો વિ. સં. ૧૪૬૪માં બનેલો છે, તેના પર ઉક્ત સંવતનો લેખ છે. તો આ ઉપર લખેલો ઉલ્લેખ તેની પહેલાંના બીજા કોઈ પોઠીઆ માટે હોય, તેનો પછીથી નાશ થયો હોય, તેથી તે જગ્યાએ સં. ૧૪૬૪ માં આ નવો પોઠીઓ કરાવ્યો હોય. અથવા તો અચલેશ્વર સિવાયના બીજા કોઈ પણ જિનાલયમાં પોઠીઓ કરાવ્યા સંબંધીનો આ ઉલ્લેખ હોય.

જોવામાં આવે છે કે—ઉપર્યુક્ત પ્રાલ્હણસીએ (પ્રહ્લાદને) ધાતુની જિનપ્રતિમાઓ ગળાવી નાંખી હતી. તેથી તેના શરીરે કોઢ નીકળ્યો હતો. કેટલાક સમય બાદ તેણે કોઈ જ્ઞાની જૈનાચાર્યને આ માટે ખુલાસો પૂછતાં, તેમણે ઉપરનું કારણ બતાવ્યું અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એક મનોહર જિન-મંદિર બંધાવવાનું સૂચવ્યું તેથી પ્રલ્હાદને પોતે વસાવેલા પાલ્હણપુર શહેરમાં પોતાના નામથી 'પાલ્હણવિહાર' નામનું તીર્થસ્વરૂપ વિશાળ અને રમણીય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં મૂલનાયકના સ્થાને શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્ત્તિ બિરાજમાન કરી. તે મૂર્ત્તિનું પ્રક્ષાલન (સ્નાન) જળ કેટલાક દિવસ સુધી પોતાના શરીરે લગાવવાથી તેનો કોઢ નષ્ટ થઈ ગયો અને તેની કંચનવર્ણી કાયા થઈ.

પ્રહ્લાદન (પાલ્હણસી)ના મોટા ભાઈ પરમાર ધારાવર્ષદેવે વિ. સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬ લગભગ સુધી ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય ભોગવ્યું હતું તે વખતે આબુ પર્વત તેના આધિપત્યમાં હતો, અને તે ગુજરાતના મહારાજાઓનો શૂરવીર સામંતરાજા હતો. મહારાજા કુમારપાલના સ્વર્ગવાસ (વિ. સ. ૧૨૩૦) પછી તેનો ભત્રીજો અજયપાલ તેની ગાદીએ બેઠો તે જૈનધર્મનો કટ્ટર વિરોધી અને શિવભક્ત હતો. તેણે મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલાં ઘણાં જૈન મંદિરો અને જ્ઞાનભંડારોનો નાશ કર્યો હતો તેની પ્રસન્નતા મેળવવાને માટે પ્રલ્હાદને કદાચ મહારાજા કુમારપાલના બંધાવેલા આ મંદિરમાંની શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની મનોહર મૂર્ત્તિ અને બીજી બે મૂર્ત્તિઓ ગળાવી નાખી હોય, અને પિત્તલનો પોઠીઓ કરાવ્યો હોય તો તે બનવા-

યોગ્ય છે. મહારાજા અજયપાલના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૩૩) પછી મહારાજાને સંતુષ્ટ કરીને શ્રી નેમિનાથ પ્રભુજીની મૂર્તિ અને ત્યારપછી કોઇ જૈન ગૃહસ્થે અથવા જૈન સંઘે શ્રી મહાવીર ભગવાનની ધાતુની મનોહર મૂર્તિ બનાવરાવીને આ મંદિરમાં મૂલનાયકજીનાં સ્થાને પધરાવી હશે એમ લાગે છે. શ્રી વીરપ્રભુની આ પ્રતિમા, આ મંદિરમાં મૂલનાયકજી તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી પૂજાતી રહી હોય એમ જણાય છે, અને તેથી જ આ મંદિર શ્રી મહાવીરસ્વામીના મંદિર તરીકે તે કાળમાં બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હતું. લગભગ પાંચ સૈકા બાદ (અઢારમી શતાબ્દિમાં) કોઇ કારણથી જૈનસંઘે ખંભાતનગરથી[૪૩] આરસની શ્રી શાંતીનાથ ભગવાનની મનોહર મૂર્તિ લાવીને આ મંદિરમાં મૂલનાયકજીના સ્થાને પધરાવી છે (જે અત્યારે પણ એ જ સ્થાને બિરાજમાન છે) મૂળનાયકજીની ફેરબદલી થયા પછી પણ લગભગ એકાદ સૈકા સુધી[૪૪] ઉક્ત શ્રી વીર પ્રભુની ધાતુની મૂર્તિ આ મંદિરમાં નૂતન મૂલનાયક

૪૩. વાચક વિનયશીલે વિ. સં. ૧૭૪૨ માં રચેલ 'શ્રી અ. ઉ. ચૈત્ય પરિપાટી' ઢાલ ૫, કડી ૧૨-૧૩ માં લખ્યું છે કે– "કુમારવિહારના મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ખંભાત નગરથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે."

૪૪. ઉપર્યુક્ત વાચક વિનયશીલની 'ચૈત્ય પરિપાટી' ઢાળ ૫, કડી ૭ માં અને શ્રી ઉત્તમવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૬૯ માં રચેલ 'આબુ તીર્થમાલ' ઢાળ ૧૭, કડી ૯-૧૦ માં લખ્યું છે કે– "કુમારવિહારમાં મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની બાજુમાં શ્રી વીર પ્રભુની ધાતુની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની બાજુમાં બિરાજિત રહી. હાલ આ મૂર્તિ અહીં નથી.

આ મંદિરના મૂલનાયકજી માટે જુદા જુદા સમયમાં રચાયેલા ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છેઃ

ગ્રંથ રચ્યા સંવત્	ગ્રંથનું નામ	ગ્રંથકારનું નામ	મૂલનાયકજી
૧૩૦૨	આ મંદિરમાંના કાઉસ્સગીયા	પરના સં.૧૩૦૨ ના શિલાલેખમા	શ્રી નેમિનાથજી
લગ૦ ૧૩૬૦	વિવિધતીર્થકલ્પમાં અર્બુદાદ્રિકલ્પ શ્લોક ૫૦	શ્રી જિનપ્રભ સૂરિજી મ૦	શ્રી મહાવીર-સ્વામી
લગ૦ ૧૫૦૦	શ્રી અર્બુદગિરિકલ્પ શ્લો. ૨૩	શ્રી સોમસુંદર-સૂરિજી મ૦	,,
૧૬૭૮	શ્રી આબુતીરથભાસ, કડી ૫	વાચક સમય-સુંદરજી	શ્રી શાંતિનાથજી
લગ૦ ૧૭૨૨	શ્રી આબુચૈત્યપરિપાટી, કડી ૨૭-૨૮	શ્રી જ્ઞાનસાગરજી	શ્રી શાંતિનાથજી
૧૭૨૮	અર્બુદગિરિ તીર્થસ્તવન, કડી ૨૯	શ્રી નયવિમલજી	શ્રી મહાવીર-સ્વામી
૧૭૪૨	શ્રી અ. ઉ., ચૈત્ય પરિપાટી સ્તવન, ઢાળ ૫ કડી ૧૨-૧૩	શ્રી વિનયશીલ વાચક	શ્રી શાંતિનાથજી
૧૭૫૫	પ્રાચીન તીર્થમાલા, કડી ૬૩	શ્રી જ્ઞાનવિમલ સુરિજી	શ્રી મહાવીરપ્રભુ
૧૭૭૯	આબુસ્તવન, કડી ૨૨	વાચક પ્રેમચંદ	,,
૧૮૨૧	તીર્થમાલા સ્તવન, ,, ઢાળ ૭, કડી ૧૪	શ્રી જ્ઞાનસાગરજી	શ્રી શાંતિનાથજી
૧૮૬૯	આબુ તીર્થમાલ, ઢાળ ૧૨, કડી ૯	શ્રી ઉત્તમ-વિજયજી	,,
૧૮૭૫	આબુકલ્પનું છુટક પાનું		,,

આમાં અઢારમી શતાબ્દિના ગ્રંથોમાંથી કોઇમાં મૂળનાયકજી શાંતિનાથજી ભગવાન તો કોઈમાં મહાવીરસ્વામી લખેલ છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સં. ૧૭૨૨ પહેલાં આ મંદિરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી શાંતિનાથજી ભગવાનને બિરાજમાન કરી દીધેલ હોવા છતાં, આ મંદિર મહાવીરસ્વામીના મંદિર તરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમજ મૂળનાયકજીની ફેરબદલી થયા પછી પણ શ્રી મહાવીરસ્વામીની મૂર્ત્તિ, મૂળનાયકજીની બાજુમાં કેટલાક સમય સુધી બિરાજિત રહેવાથી આમ બન્યું હોય એમ જણાય છે.

આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે—આ મંદિરમાં મૂળનાયકજીના સ્થાને સૌથી પ્રથમ સ્થાપન કરેલ શ્રી **શાંતિનાથ** પ્રભુની ધાતુની મૂર્ત્તિ તો બહુ થોડાં જ વર્ષો સુધી ત્યાં બિરાજિત રહી. ત્યારપછી શ્રી **નેમિનાથજી**ની મૂર્ત્તિ પણ ત્યાં થોડાં વર્ષો સુધી મૂળનાયકજીના સ્થાને બિરાજિત રહી હોય એમ લાગે છે. ત્યારપછી શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાનની ધાતુની મૂર્ત્તિ ઘણાં વર્ષો (લગભગ પાચ સૈકા) સુધી મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન રહેલ અને ત્યારપછી ખંભાત નગરથી આવેલ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની આરસની મનોહર મૂર્ત્તિ મૂળનાયકજીના સ્થાને સ્થાપન થયેલ છે, કે જે હાલ પણ ત્યાં જ બિરાજમાન છે

શ્રી શીલવિજયજીએ વિ સં ૧૭૪૬ માં પૂર્ણ કરેલ 'પ્રાચીન તીર્થમાલા'ની ૪૩ થી ૪૬ સુધીની કડીઓમાં અચલગઢનાં જૈન મંદિરોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—"મહારાજા કુમારપાલે બંધાવેલા ભાણુત્રસહી નામક

મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ છે." પરંતુ આ તેમણે શા ઉપરથી લખ્યું તે સમજવામાં આવ્યું નથી. મહારાજા કુમારપાલે આબુ ઉપર બંધાવેલા મંદિરનું નામ 'ભાણુ-વસહી' હોવાનું કોઈ પણ શિલાલેખો કે ગ્રંથોમાં લખ્યું હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેમ મૂળનાયકજી તરીકે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુજીની મૂર્તિ સં. ૧૩૦૨ના લેખના આધારે તે વખતમાં એકાદ સૈકો જ રહી હોય એમ લાગે છે. સં. ૧૩૬૦ ની પહેલાં તો મૂળનાયકજીના સ્થાને શ્રી મહાવીર-સ્વામીની ધાતુની મૂર્ત્તિ બિરાજિત થઈ ચૂકી હતી.

મૂર્ત્તિઓનું વર્ણન—

શ્રી **શાંતિનાથ** ભગવાનની સુંદર પરિકરવાળી બહુ જ ભવ્ય મોટી અને મનોહર **મૂર્ત્તિ** આ મંદિરના મૂળ ગભારામાં મૂળનાયકજી તરીકે બિરાજમાન છે. તેમની બાજુમાં પરિકર વિનાની આરસની બીજી ૧ મૂર્ત્તિ છે. રંગમંડપમાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભી, મોટી અને બહુ જ મનોહર મૂર્ત્તિઓ (કાઉસગ્ગીયા) ૨ છે. તે પ્રત્યેકમાં મૂળનાયકજી તરીકે વચ્ચે કાઉસગ્ગીયા છે, અને તેની આજુબાજુમાં ભગવાનની ત્રેવીશ ત્રેવીશ નાની નાની મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી છે, એટલે બંનેમાં એકેક ચોવીશી છે આ બન્ને કાઉસગ્ગીયા, બ્રહ્માણગચ્છ અને પલ્લીવાલ જ્ઞાતિના ભંડારી ધનદેવના પુત્ર ભં. વાગડ અથવા તેની સંતતિએ વિ સં. ૧૩૦૨ ના જેઠ શુદિ ૯ ને શુક્રવારે ભરાવ્યા છે. તેમાંના જમણી બાજુના કાઉસગ્ગીયા નીચે ઉક્ત સંવતનો લેખ છે, પણ લેખનો ઘણો ભાગ ચણતરમાં દબાયેલો છે.

એ પ્રમાણે આ મંદિરમાં ભગવાનની મૂર્ત્તિઓ ૨ અને કાઉસગ્ગીયા ૨ મળીને કુલ મૂર્ત્તિઓ ૪ છે.

કોરણી—

મૂળનાયકજીની પાસે ગર્ભાગારમાં સુંદર નકશીવાળા આરસના બે સ્તંભોની ઉપર નકશીદાર આરસની મેરાબવાળું એક તોરણ છે. તે બંને સ્તંભોમાં થઈને ભગવાનની ૧૦ મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી છે.

મૂળ ગભારામાં મૂળનાયકજીની બંને બાજુમાં ઉત્તર-દક્ષિણમાં પબાસણ (પદ્માસન) બનેલ છે, તેમાં ડાબા હાથ તરફનું પબાસણ કોરણીવાળું અને જમણા હાથ તરફનું સાદું છે, અને આખા ગૂઢમંડપમાં ભગવાનને બિરાજમાન કરવાની જગા બનેલ છે. પણ હાલમાં તે બધું ખાલી છે

ગર્ભાગાર (મૂળગભારા)ના દરવાજાની બારશાખની બંને તરફની કોરણીમા શ્રાવકો હાથમા કળશ, ફૂલમાળા વગેરે પૂજાની સામગ્રી લઇને ઊભેલા કોતર્યા છે.

ગૂઢમંડપમાં જવાના મુખ્ય દરવાજાની ઉપર મંગલમૂર્ત્તિના માથે ભગવાનની બીજી ત્રણ મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી છે, અને દરવાજાની બંને બાજુની ગૂઢમંડપની દીવાલોની કોરણીમા બન્ને તરફ થઈને ચાર કાઉસગ્ગીયા તથા બીજી દેવ-દેવીઓની સુંદર મૂર્ત્તિઓ કોતરેલી છે

મંદિરની બહારની બાજુની (ભમતી તરફની) દીવાલમાં ખુરશી નીચે ચારે બાજુમાં ગજમાળ અને સિંહમાળની લાઇનોની ઉપરની નરથરની લાઇનમા જાતજાતની સુંદર કોરણી છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભગવાનની મૂર્ત્તિઓ, કાઉસગ્ગીયા, આચાર્યો અને સાધુઓની મૂર્ત્તિઓ, પાંચ પાંડવ, મલ્લકુસ્તી,

લડાઇ, સવારી, નાટક અને બીજા પણ ધાર્મિક તથા વ્યવહારિક ભાવો કોતરેલા છે.

મૂળ ગભારાની તથા ગૂઢમંડપની બહારની બાજુની ખુરશીથી ઉપરના ભાગની ત્રણે તરફની દીવાલોમાં બહુ સુંદર કોરણી કરેલી છે તેમાં કાઉસગ્ગીયા અને દેવ–દેવીઓની મોટી મોટી મૂર્ત્તિઓ વગેરે કોતરેલું છે. કોરણી ઘણી જ મનોહર છે

નવચોકીઓના ખુરશી–ચોતરા સુધીના ભાગની દીવાલોમાં ખૂબ સુંદર કોરણી કરેલ છે. એટલે તે ભાગ જૂનો છે, અને નવચોકીઓની ત્રણે તરફની દીવાલો બહારથી તથા અંદરથી તેમજ તેનો દરવાજો સાવ સાદાં અને અર્વાચીન છે

શિખર નીચા ઘાટનું પણ સુંદર કોરણીવાળું છે.

આ મંદિરના ગૂઢમંડપમાંના જમણી બાજુના કાઉસગ્ગીયા નીચેના વિ સં ૧૩૦૨ના લેખમાં લખ્યું છે કે–"આ કાઉસગ્ગીયા અર્બુદાચલ (આબુ) તીર્થમાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિ (નેમિનાથ) ભગવાનના મંદિરમા પધરાવવા માટે કરાવ્યા છે." આ ઉપરથી જણાય છે કે—દેલવાડાના લૂણવસહી (નેમિનાથજીના) મંદિરમાં પધરાવવા માટે અથવા તો અચલગઢમાં તે વખતે વિદ્યમાન બીજા કોઇ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનના મંદિર-

શ્રીવિનયશીલ વાચકે વિ. સં. ૧૭૪૨માં રચેલ 'શ્રી અ૦ ઉ૦ ચૈત્યપરિપાટી'ની છઠ્ઠી ઢાળના બીજા દૂહામાં કહ્યું છે કે—"આબુ ઉપર શાલિગ્રામમાં ઊજલશાહે બંધાવેલ જિનમંદિર છે."

આબુકેંપથી ઈશાન ખૂણામાં બે માઈલ અને દેલવાડાથી લગભગ પૂર્વ દિશામાં એક માઈલ દૂર 'સાલગામ' નામનું ગામ વિદ્યમાન છે, એ જ આ 'શાલિગ્રામ' હોવું જોઈએ. આ સાલગામમાં અત્યારે જૈનમંદિર વગેરે કાંઇ નથી. આ શેઠ ઊજલશાહે ભરાવેલી. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીની એક મૂર્ત્તિ શ્રી ઓરિયાના જિનાલયમાં મૂલનાયકજીની ડાબી બાજુએ બિરાજમાન છે. સાલગામમાં જૈનોની વસ્તી નહિ રહેવાથી આ મૂર્ત્તિ ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવી હશે, એમ જણાય છે.

અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના કમ્પાઉન્ડના મુખ્ય દરવાજાની સામે જ મહાદેવનું એક નાનું જીર્ણ મંદિર છે. તેના દરવાજાના ઉત્તરંગના મધ્ય ભાગમાં મંગલમૂર્ત્તિ તરીકે શ્રી તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્ત્તિ કોતરેલી છે, તેથી આ મંદિર અસલમાં ખાસ કરીને જૈનોનું હોવું જોઇએ, અથવા તો તે દરવાજાના પથ્થરો કોઈ જૈન મંદિરમાંથી લાવીને અહીં લગાવી દીધા હોય. આ દરવાજાનો ઉંબરો પાછળથી નવો કરાવીને લગાવેલો જણાય છે.

અચલગઢ અને ઓરીયાના જૈન મંદિરોની મૂર્તિઓની સંખ્યા

નંબર	મૂર્તિઓ વગેરે	ચૌમુખજી	ઋષભદેવજી	કુંથુનાથજી	શાંતિનાથજી	ઓરિયામહા- વીરસ્વામી	કુલ
૧	ચૌમુખજીના મંદિરના નીચેના માળના મૂળનાયકજીની ધાતુની ભવ્ય અને મોટી મૂર્તિઓ	૪	૦	૦	૦	૦	૪
૨	ધાતુના મોટા કાઉસગ્ગીયા ...	૨	૦	૨	૦	૦	૪
૩	ધાતુની એકલ મોટી મૂર્તિઓ ...	૮	૦	૩	૦	૦	૧૧
૪	આરસના સુંદર કાઉસગ્ગીયા ...	૨	૦	૦	૨	૦	૪
૫	આરસની પરિકર વિનાની મૂર્તિઓ...	૯	૨૬	૧	૧	૩	૪૦
૬	પરિકરવાળી મૂળનાયકજી શાંતિનાથ ભ૦ ની આરસની મનોહર મૂર્તિ...	૦	૦	૦	૧	૦	૧
૭	પંચતીર્થીના પરિકરવાળી આરસની મૂર્તિ	૦	૧	૦	૦	૦	૧
૮	ધાતુના સમવસરણ યુક્ત ચૌમુખજીની સંયુક્ત મૂર્તિઓ	૦	૦	૪	૦	૦	૪
	ધાતુની નાની પંચતીર્થી, ત્રિતીર્થી, એકતીર્થી અને ચોવીશી ...	૩	૦	૧૬૩	૦	૦	૧૬૬

નંબર	મૂર્તિઓ વગેરે	ચૌમુખજી	ઋષભદેવજી	કુંથુનાથજી	શાંતિનાથજી	ઓરીઆ મહાવીરસ્વામી	કુલ
૧૦	ચોત્રીશીના પટમાંથી છૂટી પડી ગયેલી ભગવાનની નાની મૂર્તિઓ	૦	૦	૦	૦	૩	૩
૧૧	ગણધર ભગવાનની ધાતુની મૂર્તિ ...	૦	૦	૧	૦	૦	૧
૧૨	જિન–માતાની ચોવીશીનો ખંડિત પટ	૦	૦	૦	૦	૧	૧
૧૩	શ્રી જમ્બૂસ્વામી અને સાધુઓની પાદુકા જોડી નવનો પટ ...	૧	૦	૦	૦	૦	૧
૧૪	પગલાં જોડી	૦	૪	૦	૦	૦	૪
૧૫	સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિ	૦	૧	૦	૦	૦	૧
૧૬	અંબિકાદેવીની મૂર્તિ	૦	૧	૦	૦	૦	૧
૧૭	આરસનો સિદ્ધચક્ર યંત્ર	૦	૧	૦	૦	૦	૧
૧૮	યક્ષ–યક્ષિણીની મૂર્તિઓ... ...	૨	૧	૦	૦	૦	૩
૧૯	પેઢીના મકાનમાં સવાર સહિત પિત્તલના ઘોડા ૩	૦	૦	૦	૦	૦	૦
	કુલ સંખ્યા...	૩૧	૩૫	૧૭૪	૪	૭	૨૫૧

જુદા જુદા સંવતોમાં અચલગઢના જૈન મંદિરોમાં બિરાજમાન ફક્ત જિન-મૂર્તિઓની સંખ્યા

નંબર	કયા ગ્રંથના આધારે	કયા સંવતમાં	શાંતિનાથજીનું મંદિર	ઋષભદેવજીનું મંદિર	કુંથુનાથજીનું મંદિર	કુમારવિહાર	કુલ મૂર્તિ સંખ્યા
૧	પં. મહિમા રચિત ચૈત્ય-પરિપાટી	૧૭૨૧	...	...	...	..	૩૫૦
૨	શ્રી જ્ઞાનસાગર-રચિત આબુ-ચૈત્ય-પરિપાટી	૧૭૨૨ લગભગ	૪૫	૫	૨૫૩	૬૫	૩૬૮
૩	વાચક-પ્રેમચંદ-રચિત આબુ-સ્તવન	૧૭૭૯	૨૮	...	૬૮૭	૬૭	૭૮૨
૪	શ્રી અમીસાગરજીકૃત શ્રી અર્બુદગિરિસ્તવન	૧૮૬૨	...	...	...	...	૨૨૯
૫	શ્રી ઉત્તમવિજયજી-રચિત આબુ-તીર્થમાલ	૧૮૬૯	૧૬	૫	૧૩૫	૫	૧૬૧

લખ્યું છે. તેમણે વિ૦ સં૦ ૧૭૨૧ માં (જેઠ મહિના પહેલાં) આબુની યાત્રા કરી હતી. તે વખતે ઋષભદેવજીના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ન હતી, એટલે તે સિવાય બાકીનાં ત્રણ જિનાલયોમાંની મૂર્ત્તિસંખ્યા તેમણે લખી છે.

નં. ૨—શ્રી ઋષભદેવજીના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ૦ સં૦ ૧૭૨૧ ના જેઠ સુદિ ૩ને રવિવારે થઇ છે, અને આ "આબુ ચૈત્ય પરિપાટી"માં આ મંદિરની મૂર્ત્તિસંખ્યા આપેલી છે તેથી આ 'આબુ-ચૈત્ય-પરિપાટી' ઉપર્યુક્ત સમય પછી રચાઈ હોય તેમ જણાય છે.

નં. ૩—આ 'આબુ-સ્તવન'માં ઋષભદેવજીના મંદિરની મૂર્ત્તિસંખ્યા (તે વખતે આ મંદિર પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયેલ હોવા છતાં) લખી નથી. પરંતુ વધારામાં 'રાય-વિહારી' દેરાસરમાં સાત જિનબિંબ હોવાનું લખ્યું છે. આ 'રાયવિહારી' એ કયું મંદિર? તે સમજાતું નથી. પણ 'રાયવિહારી' થી ચૌમુખજીના મંદિરના સભામંડપમાંનો શ્રીનેમિનાથજીનો ગભારો કદાચ લીધો હોય; કેમકે ઉક્ત સભામંડપમાંના ફક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ગભારાની મૂર્ત્તિસંખ્યા આ સ્તવનમાં જુદી આપેલી છે, પણ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુજીના ગભારાની મૂર્ત્તિસંખ્યા જુદી આપી નથી. પણ આ ગભારાને 'રાય-વિહારી' શાથી કહ્યો હોય? તે અને શ્રીઋષભદેવજીના મંદિરની મૂર્ત્તિસંખ્યા કેમ ન આપી? તે કાંઇ સમજાતું નથી. શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુજીના મંદિરની મૂર્ત્તિસંખ્યા તો તેમાં જુદી જણાવી છે જ.

નં. ૫—આ "તીર્થમાળ"માં આપેલી ચૌમુખજીના મંદિરની મૂર્ત્તિસંખ્યા ઠીક હોય તેમ લાગતું નથી.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

હિંદુ તીર્થો અને દર્શનીય સ્થાનો

(અચલગઢ અને તેની આસપાસમાં)

(૧) શ્રાવણ-ભાદરવો—

અચલગઢ ઉપરની મોટી જૈન ધર્મશાળાના મુખ્ય દરવાજા પાસેથી કિલ્લા તરફ થોડું ઊંચે ચઢવાથી બે જલાશય (પાણીનાં સ્થાનો) આવે છે. આને લોકો શ્રાવણ-ભાદરવો કહે છે. તે બન્ને ખોદ્યા વિના પહાડમાં સ્વાભાવિક રીતે કુંડના આકારનાં બની ગયાં હોય એમ જણાય છે. ત્રણ બાજુ કુદરતી પથ્થર છે. પૂર્વ તરફનો એક બાજુનો કિનારો બાંધેલો છે. એક બાજુ ચણતરકામ કરવાથી કુંડો બની ગયા છે. આ બન્ને કુંડોમાં બારે માસ પાણી રહે છે. અહીં પૂર્વ દિશા (ચૌમુખજીના મંદિર) તરફ પાણીની એક નાની ટાંકી-કુંડી બનાવેલી છે. તેમાં નળ લગાડવાથી ઠેઠ ધર્મશાળા સુધી પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. કિલ્લામાં રહેનારાઓને પાણી પુરું પાડવા માટે આ કુંડો બનાવવામાં આવ્યા હશે.

(૨) ચામુંડા દેવી—

શ્રાવણ-ભાદરવાના ઉત્તર તરફના કિનારા ઉપરના ભાગમાં, કિનારાથી થોડે દૂર ચામુંડા દેવીનું એક નાનું મંદિર આવેલું છે. તેમાં વચ્ચે ચામુંડા દેવીની મૂર્ત્તિ છે, અને તેની આજુબાજુ ભૈરવજી અને ખેતલાજી છે. જૈન દેવીઓમાં ચામુંડાદેવીનું નામ આવે છે અને ભૈરવજી તથા

ખેતલાજીને જૈન લોકો ક્ષેત્રપાલ તરીકે માને છે. એટલે આ મંદિર કોઈ જૈન ગૃહસ્થે અથવા જૈન સંઘે બંધાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. પણ અત્યારે તેની સારસંભાળ ગામ રાખે છે, અને પૂજાપો કારખાનું તથા ગામના લોકો આપે છે.

(૩) અચલગઢ કિલ્લો—

શ્રાવણ-ભાદરવાથી થોડું ઊંચે ચઢતાં પહાડના એક શિખર ઉપર અચલગઢ નામનો તૂટ્યો ફૂટ્યો એક કિલ્લો આવે છે. આ કિલ્લો મેવાડના મહારાણા કુંભકરણે (કુંભાએ) વિ૦ સં૦ ૧૫૦૯માં નવો બંધાવ્યો અથવા સમરાવ્યો હતો. મહારાણા કુંભકરણ પોતાના પરિવાર સાથે કોઈ કોઈ વખત આ કિલ્લામાં રહેતા હતા. કહેવાય છે કે-મહારાણા કુંભકરણના સમયમાં આ કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજાથી લઈને અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિર સુધીમાં સાત પોળો હતી. નીચેથી ગણતાં છઠ્ઠી પોળની અંદર દાખલ થયા પછી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર કિલ્લાને લગતાં જુદાં જુદાં ખાતાંનાં મકાનો બનેલાં જણાય છે. એક ટેકરી ઉપર મહારાણા કુંભકરણનો મહેલ, એક જગ્યાએ દારૂગોળાનું ગોદામ-કોઠાર (જેમાં દરવાજો કે પગથિયાં નથી), એક જગ્યાએ લશ્કરને રહેવાનું સ્થાન વગેરે છે.

શ્રાવણ-ભાદરવાથી જરા ઊંચે જતાં એક કોઠાર આવે છે, તે મીઠાનો કોટ કહેવાય છે. પહેલાં આ કોઠાર દારૂગોળા માટે બનાવ્યો હશે, પછીથી કદાચ તેમાં મીઠું રાખતા હશે, તેથી પાછળથી તે મીઠાના કોટ તરીકે ઓળખાતો હશે.

છઠ્ઠી પોળની અંદરના ભાગમાં નિશાન તાકવાના ત્રણ

ચાર મોરચાઓ જુદી જુદી દિશામાં બનેલા છે. તેમાંનો એક કુંભારાણાના મહેલની પાસે જ ઊંચો કરવામાં આવેલો છે. ત્યાં તે વખતે ઘડિયાળ વાગતી હતી, એમ કહેવાય છે. એક મોરચો પડી ગયો છે.

(૪) હરિચંદ્ર-ગુફા—

તે કિલ્લા પાસેથી એક બાજુ થોડું નીચે ઊતરવાથી પહાડમાં કુદરતી રીતે જ બનેલી એક ગુફા આવે છે. આ ગુફા બે માળની છે. નીચેના માળમાં ત્રણ ખંડ (ઓરડા) બનાવેલા છે. લોકો આ સ્થાનને સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રની ગુફા કહે છે, ત્યારે કેટલાક લોકો આને ગોપીચંદજીની ગુફા કહે છે. આ ગુફામાં બે પૂણીઓ બનેલી છે, તેથી લાગે છે કે અહીં પહેલાં હિંદુ સાધુસન્તો રહેતા હશે.

આ ગુફાની ઉપર એક જૂનું મકાન છે, તેને લોકો કુંભારાણાનો મહેલ કહે છે. આ મહેલમાં પાછળથી દુર્ગાદાસ રાઠોડ અમુક વખત રહ્યા હતા. આ વાત દુર્ગાદાસ રાઠોડની ચોપડીમાં પ્રાયઃ લખી છે

(૫) બગીચો—

કેપૂરસાગર તળાવની નજીકમાં સડક પાસે એક જૂની વાવ છે તેમાં બારે માસ પાણી રહે છે. લોકો આ વાવનું પાણી પીએ છે. તે વાવડીની પાસે, કપૂરસાગરને કિનારે લાંબી અને સાંકડી જમીનમાં કારખાનાનો નાનો બગીચો છે. તેને સામે છેડે એક પાકો કુવો—અરટ બનેલ છે. બગીચામાં ફળ-ફૂલ અને શાક-ભાજી પણ થાય છે. ફૂલ મંદિરમાં આવે છે, ને ફળો તથા શાક-ભાજી માટે કૉન્ટ્રાક્ટ અપાય છે

(૬) અચલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર.[૪૫]

અચલગઢની નીચે તળેટીમાં અચલેશ્વર મહાદેવનું સાવ સાદું પણ પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિર એક વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં આવેલું છે. આ કમ્પાઉન્ડમાં તથા તેની આસપાસ બીજાં નાનાં નાનાં મંદિરો, વાવ અને મંદાકિની કુંડ વગેરે છે. હિંદુ લોકો અચલેશ્વર મહાદેવને આબુના અધિષ્ઠાયક દેવ માને છે. પહેલાં આબુના પરમાર રાજાઓના અને જ્યારથી આબુ ઉપર ચૌહાણ રાજાઓનું રાજ્ય થયું ત્યારથી તે ચૌહાણ રાજાઓના પણ અચલેશ્વર મહાદેવ કુલદેવ મનાય છે.

અચલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર મૂળ ગભારો, સભામંડપ, તેની આગળ એક ચોકી અને નીચા ઘાટના શિખરવાળું બનેલું છે. સભામંડપમાં ઉત્તર તરફ એક દરવાજો છે, તેને ધર્મદરવાજો કહે છે. કોઇ મોટું પુણ્ય કામ કરે ત્યારે જ તેને ઉઘાડવામાં આવે છે. મંદિર પશ્ચિમ સન્મુખ બનેલું છે. મૂળ મંદિર હિંદુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે બહુ પ્રાચીન છે, અને ઘણી વાર તેના જીર્ણોદ્ધારો[૪૬] થયા છે. આમાં શિવલિંગ

૪૫. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સભ્ય રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી 'ગુજરાત' માસિકના પુસ્તક બારમાના બીજા અંકમાં પ્રગટ થયેલ "આબુ-અર્બુદગિરિ" નામના પોતાના લેખમાં લખે છે કે "(અચલગઢ નીચે) અચલેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂળ જૈન મંદિર હતું, એમ અનુમાન થાય છે."

૪૬. ચંદ્રાવતીના ચૌહાણ મહારાવ લુંભાએ વિ. સં. ૧૩૭૭ માં અથવા તેની આસપાસમાં શ્રી અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના મંડપનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, અને તે મંદિરમાં પોતાની તથા પોતાની

(૨) સિંઘી ગ્રંથમાલાથી પ્રકાશિત 'પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ'માંના 'વસ્તુપાલ-તેજઃપાલ પ્રબંધ' (પૃ. ૫૩)માં લખ્યું છે કે-"અર્બુદગિરિપરના અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના, પહેલાં અગ્નિએ બાળી નાંખેલ નાલિમંડપ (સભામંડપ ?) ને સારા ચારિત્રવાળા આ બંને મંત્રીઓએ નવો કરાવ્યો."

(૩) તેમજ રાજશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબંધકોપ'ના પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં મંત્રી વસ્તુપાલકૃત સુકૃતસૂચિ પ્રગટ થઈ છે, તેમાં લખ્યું છે કે "ઉક્ત બન્ને મંત્રીઓએ પોતાનાં સ્વર્ગવાસી વૃદ્ધ લોકોના પુણ્યાર્થે અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં એક લાખ દ્રવ્ય આપ્યું.

આ ઉપરથી, મહામંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલે અચલેશ્વર મહાદેવના મૂલ ગભારાની આગળનો સભામંડપ, વિ. સં. ૧૨૯૦ ની આસપાસમાં નવો કરાવ્યો હોય તેમ જણાય છે.[૪૭]

આ મંદિરની પાસેના મઠમાં એક મોટી શિલા ઉપર મેવાડના મહારાવલ સમરસિંહનો વિ. સં. ૧૩૪૮ નો લેખ છે. આ લેખથી જણાય છે કેઃ-સમરસિંહે અહીંના મઠાધિપતિ ભાવશંકર (કે જે મોટા તપસ્વી હતા.)ની આજ્ઞાથી આ મઠનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિર ઉપર સોનાનો ધ્વજદંડ ચઢાવ્યો, અને અહીં રહેનારા તપસ્વીઓના ભોજનની વ્યવસ્થા કરી. ત્રીજો લેખ ચૌહાણ

મહારાવ લુંભાનો વિ. સં. ૧૩૭૭નો મંદિરની બહાર એક ગોખલામાં લાગેલો છે. તેમાં ચૌહાણોની વંશાવલી તથા મહારાવ લુંભાજીએ આબુનો પ્રદેશ તથા ચંદ્રાવતીને જીતી લીધાનો ઉલ્લેખ છે.

અચલેશ્વરના મંદિરની પાછળ એક જૂની, ઊંડી, ચાલુ વાવડી છે. તેમાં મહારાવ તેજસિંહનો વિ સં. ૧૩૮૭ના માહ શુદિ ૩ નો લેખ છે. આ વાવડી તેણે બંધાવી હોય એમ લાગે છે. વાવડીનું પાણી મીઠું છે.

મંદિરની સામે જ પીત્તળનો બનેલો એક મોટો નંદિ (પોઠિયો) છે, તેની ગાદી ઉપર વિ. સં. ૧૪૬૪ ના ચૈત્ર શુદિ ૮ નો લેખ છે. પોઠિયાની પાસે જ પ્રસિદ્ધ ચારણ કવિ દુરાસા આઢાની પીત્તલની તેણે પોતે જ કરાવેલી મૂર્ત્તિ છે. તેના ઉપર વિ સં. ૧૬૮૬ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ છે. પોઠિયાની દેરીની બહાર લોઢાનું બનેલું એક મોટું ત્રિશૂલ છે, તેના ઉપર વિ. સં. ૧૪૬૮ ના ફાગણ શુદિ ૧૫ નો લેખ છે. આ ત્રિશૂલ રાણા લાખા, ઠાકોર માંડણ તથા કુંવર ભાદાએ ધાણેરાવ ગામમાં બનાવરાવીને અચલેશ્વરજીને અર્પણ કર્યું છે. આટલું મોટું ત્રિશૂલ બીજે ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી.

અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની આસપાસમાં એટલે અચલગઢની તલેટીમાં દર વરસે (ગુજરાતી) ફાગણ વદિ ૦)) ને દિવસે મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં તમામ વર્ણના લોકો આવે છે, અને ઉચ્ચ વર્ણના લોકો બધાંય મંદિરોનાં દર્શન કરે છે. તે ઉપરાંત દર વરસે હોળીમાં આઠ દિવસ સુધી આબુ ઉપરનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં હિંદુઓના મેળા ભરાય છે.

અચલેશ્વરથી દક્ષિણ તરફ તેના મહંતનું એક નાનકડા રાજમહેલ જેવું મકાન આવેલું છે. તેમાં મહંત અને સાધુ-સંતો રહેતા હતા, પરંતુ રાજ્યની સાથે અણબનાવ થવાથી અથવા ગમે તે કારણે ગાદી તેમને રજા આપી બધાં મકાનો કબજે કરી લીધાં છે. અત્યારે તેમાંના કેટલાક ઓરડાઓ અખંડ છે, કેટલાક ઉપરથી છાપરાં ઉપાડી લીધાં છે, તેથી કેટલોક ભાગ પડવા લાગ્યો છે. મકાનો અત્યારે ઉજ્જડ જેવાં થઈ ગયાં છે. તેમાંના એક ઓરડામાં ત્રિશૂળની સ્થાપના છે. તે ચામુંડાદેવીના નામથી પૂજાય છે.

અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરના કંપાઉન્ડના મુખ્ય દરવાજાનીસામે—રસ્તાની બીજી તરફ મહાદેવનું એક નાનું જીર્ણ મંદિર છે. આ મંદિરનો દરવાજો કોઈ જૈન મંદિરમાંથી લાવીને અહીં લગાવેલો છે. આ શિવાલયમાં શિવલિંગ, પાર્વતી, ગણપતિ અને પોઠિયો, એ બધું આરસનું છે. મંદિર જીર્ણ થઈ ગયેલું છે. આની સન્મુખ—દરવાજાની સામે જૂની-જીર્ણ અને સુકાઈ ગયેલી એક નાની વાવડી છે.

૯૦૦ ફીટ અને પહોળાઈ ૨૪૦ ફીટ લગભગ છે. આવો વિશાલ કુંડ બીજે ઠેકાણે ભાગ્યે જ કોઇના જોવામાં આવ્યો હશે. આ કુંડને લોકો મંદાકિની અર્થાત્ ગંગા નદી પણ કહે છે. આ કુંડ અત્યારે બહુ જીર્ણ થઇ ગયેલો છે. તેના ઉત્તર તરફના કાંઠા ઉપર આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્ષની[૪૯] ધનુષ્ય સહિત મકરાણાની બનેલી સુંદર મૂર્તિ છે, તેની આગળ કાળા પથ્થરના બનેલા, પૂરા કદના ત્રણ મોટા પાડા એક જ લાઇનમાં જોડાજોડ ઊભેલા છે. તેના શરીરના મધ્ય ભાગમાં આરપાર[૫૦] એક એક છિદ્ર છે, તેની મતલબ એ છે કે–ધારાવર્ષ રાજા એવો પરાક્રમી હતો, કે એક સાથે ઊભેલા ત્રણ પાડાને તે એક જ બાણથી વીંધી નાખતો હતો. કેટલાક કહે છે કે–આ ત્રણ પાડા છે તે દૈત્યો છે, પણ તે વાત બરાબર નથી.

---

૪૯. આ મૂર્તિ ક્યારે બની તે નક્કી કહી શકાતું નથી. આ મૂર્તિના ધનુષ્ય પર વિ. સં. ૧૫૩૩ ના ફાગણ વદિ ૬ નો એક લેખ છે પરંતુ મૂર્તિ તેથી પણ વધારે પ્રાચીન જણાય છે, તેથી સંભવ છે કે મૂર્તિની સાથે જોડેલો છે તે ધનુષ્યનો ભાગ, પહેલાંનો તૂટી જવાના કારણે પાછળથી કોઈએ નવો કરાવીને લગાવરાવ્યો હોય. આ મૂર્તિ લગભગ ૫ ફીટ ઊંચી છે, અને દેલવાડાના મંદિરમાં જે વસ્તુપાલ વગેરેની મૂર્તિઓ છે, તેની સાથે મળતી છે, તેથી સંભવ છે કે તે એ જ સમયની આસપાસ બનેલી હોય.

–(सिरोही राज्यका इतिहास, पृ. ७४.)

૫૦. જો કે છિદ્રો અત્યારે આરપાર દેખાતા નથી, પણ તેમાં માટી વગેરે કાંઈ ભરી દીધેલું હોય તેમ જણાય છે. એક પાડાના છિદ્રની એક તરફ લોઢાની ભૂંગળી નાખેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ કુંડના ઉત્તર તરફના કાંઠાના એક ખૂણા ઉપર મહારાણા કુંભકરણે (કુંભાજીએ) બંધાવેલું કુંભસ્વામીનું એક મંદિર છે, જે હાલ જીર્ણ થઈ ગયું છે.

(૮) સારણેશ્વરજી—

આ મંદાકિનીકુંડના પશ્ચિમ તરફના કિનારા પાસે સિરોહીના મહારાવ માનસિંહના સ્મરણ માટે બંધાવેલું શ્રી સારણેશ્વરજી મહાદેવનું એક મંદિર છે (મહારાવ માનસિંહ આબુ ઉપર એક પરમાર રજપૂતના હાથે વિશ્વાસઘાતથી મરાયો હતો, અને તેનો એ મંદિરવાળા સ્થાન ઉપર અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો.) આ શિવમંદિર તેની માતા ધારબાઈએ વિ. સં ૧૬૩૪ માં બંધાવ્યું હતું મંદિરમાં વચ્ચે શિવલિંગ છે, સામી ભીંત વચ્ચે પાર્વતીની મૂર્તિ છે, તેની એક બાજુએ માનસિંહ અને તેની પાંચ રાણીઓની તથા બીજી બાજુએ એક સ્ત્રીપુરુષના યુગલની આરસની મૂર્તિઓ શિવજીની આરાધના કરતી હાથ જોડીને ઊભી છે આ પાંચે રાણીઓ તેની સાથે સતી થઈ હશે એમ લાગે છે. મંડપમાં આરસનો પોઠિયો છે નાના કમ્પાઉન્ડમાં નાના શિખરવાળું આ શિવાલય છે પ

ગુફાને પાકા મકાનના રૂપમાં બાંધી લેવામાં આવી છે. લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં સાધુ અવધૂતાનંદે ગુફા પાસે નાનાં પણ પાકાં મકાનો અને શિવાલય વગેરે બંધાવીને મઠ સ્થાપ્યો હતો. તેમાં સાધુ-સન્તો રહેતા હતા. પણ રાજ્યની સાથે અણબનાવ થવાથી મકાનો ખાલી કરાવીને તેમને રજા આપી દીધી, તેથી મકાનો અત્યારે ઉજ્જડ જેવાં થઇ ગયાં છે. કેટલાક ઓરડા અને મંદિર અખંડ છે, જ્યારે કેટલોક ભાગ પડવા લાગ્યો છે.

(૧૦) રેવતીકુંડઃ—

અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરથી લગભગ બે ફર્લાંગ (૦૧ માઇલ) અને મંદાકિનીકુંડના પૂર્વ તરફના કિનારાની પાછળ થોડે દૂર 'રેવતીકુંડ' નામનો એક નાનો કુંડ છે. તેમાં બારે માસ પાણી રહે છે. પાણી ઘણું મીઠું છે. કુંડ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. તેની બે બાજુએ ઘાટ-પગથિયાં બાંધેલાં છે, અને બે બાજુએ કુદરતી પથ્થર આવવાથી સામાન્ય દીવાલ બાંધી લીધી છે. બાંધકામ ઘણું જીર્ણ થઇ ગયું છે. આસપાસ થોડી ઝાડી વગેરે છે.

(૧૧) ભૃગુઆશ્રમ (અ)—

રેવતીકુંડથી આશરે અરધો માઈલ દૂર પૂર્વ દિશામાં 'ભૃગુઆશ્રમ' છે. ત્યાં જરા નીચાણ ભાગમાં વચ્ચે એક નાનું પણ શિખરબંધી અને ભમતીની દીવાલયુક્ત દેરી જેવું શિવાલય છે. તેમાં મહાદેવનું લિંગ અને સામે ગોખલામાં પાર્વતીની મૂર્તિ છે. તેની પાસે એક નાની વાવડી અને પાસે જ નાનો કુંડ છે. તેમાં એક ગૌમુખ બનેલું છે.

સોલંકી બીજા ભીમદેવનો સામંત પરમાર ધારાવર્ષ આબુનો રાજા હતો. આ મંદિરની નજીકમાં બીજી ત્રણ જૂની અને જીર્ણ થયેલી દેરીઓ છે તેમાંની બે નાની દેરીઓમાંના શિવલિંગો એક મોટી દેરીમાં લાવીને મૂકેલાં જણાય છે

(૧૩) ભીમગુફા—

કનખલેશ્વર શિવાલયથી લગભગ ૨૫ કદમ દૂર એક મોટા વડલાની સઘન છાયામાં એક નાની ગુફા છે, તેનો આગળનો ભાગ ચણેલો છે તેને લોકો 'ભીમગુફા'ના નામથી ઓળખાવે છે.

(૧૪) સક્કરકુંડ—

ભીમગુફાથી લગભગ પંદર કદમ દૂર, જરા નીચાણમાં એક નાનો કૂવો (કૂઈ) આવે છે તેનો આગળનો ભાગ કુદરતી પથ્થરનો છે પાછળનો થોડો ભાગ બાંધેલો છે. માણસ એક-બે પગથિયાં નીચે ઊતરીને હાથથી પણ પાણી લઈ શકે છે. તેમાં બારે માસ પાણી રહે છે તેનું પાણી સાકરના જેવું મીઠું છે, તેથી લોકો તેને 'સક્કરકુંડ' ના નામથી

જાવાઈ નામનું નાનું ગામ આવે છે, ત્યાં રજપૂતોનાં આશરે ૨૦ ઘર છે. અહીંથી ગુરુશિખર લગભગ બે માઈલ થાય છે. જાવાઈથી ચઢાવ શરૂ થાય છે. રસ્તો ઘણો જ વિકટ અને ઘણા ચઢાવવાળો છે. ઘણું ઊંચે ચઢયા બાદ નાનું શિવનાળું, શિવાલય, કમંડલકુંડ અને ગૌશાળા આવે છે. ગૌશાળાની નીચે નાનો બગીચો છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક ઊંચા ખડક ઉપર નાની દેરીમાં ગુરુદત્તાત્રેયનાં પગલાં છે, કે જેને લોકો વિષ્ણુનો અવતાર માને છે. તેમનાં દર્શન માટે અહીં દર વર્ષે ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે. અહીં એક મોટો ઘંટ લટકે છે. આ ઘંટનો અવાજ બહુ દૂર સુધી સંભળાય છે. આ નવો ઘંટ હાલમાં થોડાં વર્ષો પહેલાં જ અહીં લટકાવવામાં આવ્યો છે. પણ એ ઠેકાણે એક જૂનો ઘંટ પહેલાં લટકતો હતો. તે ઘંટ ઉપર વિ. સં. ૧૪૬૮નો લેખ છે. તે ફૂટી જવાથી તેને ઉતારીને તેને બદલે નવો ઘંટ લટકાવવામાં આવ્યો છે. સાંભળવા પ્રમાણે આ જૂનો ઘંટ ત્યાંના મહંત પાસે હજુ પણ મોજૂદ છે.

ગુરુ દત્તાત્રેયના મંદિરથી ઉત્તર–પશ્ચિમ (વાયવ્ય ખૂણા) તરફ ગુરુ દત્તાત્રેયની માતાની એક રમણીય ટેકરી છે. આની ઉપર અનસૂયા દેવીનું નાનું મંદિર છે.

ગુરુશિખર પર ધર્મશાળા માટે બે ઓરડા છે, ત્યાં યાત્રાળુઓ ઊતરી શકે છે, અને રાત પણ રહી શકે છે. ત્યાં નાની નાની ગુફાઓ છે, તેમાં મહંત અને સાધુ–સંતો રહે છે. યાત્રાળુઓ–મુસાફરોને પાગરણ, વાસણ, સીધું–સામાન વગેરે અહીંના મહંત પાસેથી મળી શકે છે. એ જ મહંતના

પરિશ્રમથી યાત્રાળુઓ માટે એક નવી ધર્મશાળા બંધાવવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આ ઊંચા સ્થાન ઉપરથી બહુ દૂરદૂરનાં સ્થાનો દેખાય છે, અને તે જોનારને બહુ આનંદ આપે છે. અહીંથી નીચેની જમીન પર ઘણું દૂર આવેલ સિરોહી શહેર દેખાય છે, તેમજ પૂર્વ દિશામાં આવેલ અરવલ્લી પહાડની લાઇનની બીજી ટેકરી ઉપરનું અંબાજીનું મંદિર પણ દેખાય છે. કુદરતી શોભા પ્રેક્ષકોને આનંદ આપે તેવી છે.

ગુરુશિખર પહોંચ્યા પછી, યાત્રાળુને અવકાશ હોય તો તે મંદિરના ચોકીદારને સાથે રાખીને ગણેશનાળા તરફનું સૌંદર્ય જોવા જઈ શકે છે. ગુરુશિખરથી સહેજ નીચેનો ભાગ ખીણો તથા ઝાડીથી ભરપૂર હોવાથી મુસાફરોને એકલા જવા દેવામાં આવતા નથી. ગણેશનાળાવાળું સ્થાન ઘણું એકાંત અને રમ્ય છે પાણી જો કે વહેતું નહિ હોવાથી સ્વચ્છ નથી, પણ બારે માસ રહેતું હોવું જોઇએ.

ગણેશનાળાથી ઉતરોજ ગામ જવાના રસ્તે થઇને પણ ગુરુશિખર પાછા આવી શકાય છે. જો કે આ રસ્તો વિકટ અને નિર્જન જેવો લાગે છે, તોપણ પહાડનાં રમણીય દૃશ્યો નિહાળવા માટે આ માર્ગ ઉપયોગી છે.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે અચલગઢના ઠેઠ ઊંચામાં ઊંચા શિખર-થી લઈને અચલગઢની તલેટીમાં, તેની આસપાસના મેદાન-માં તેમજ ઓરીયામાં અને તેની નજીકમાં આવેલાં જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ વગેરે ધર્મનાં તીર્થો તથા મંદિરો તેમજ કુદરતી અને કૃત્રિમ બીજાં પ્રાચીન દર્શનીય સ્થાનો, જે જે મારા જોવામાં-જાણવામાં આવ્યાં, તેનું મેં આ પુસ્તિકામાં સંક્ષેપમાં વર્ણન આપ્યું છે. બનતાં સુધી અચલગઢ અને તેની આસપાસમાં આવેલાં દરેકે દરેક ધર્મસ્થાનો અને કુદરતી દશ્યોનો પત્તો લગાડી તેની હકીકત આમાં આપવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં કોઈ નાનાં નાનાં ધર્મસ્થાનોનો પત્તો મને ન લાગ્યો હોય તો તે પણ બનવા યોગ્ય છે.

જેમને, આમાં નહીં આપેલાં એવાં કોઈ સ્થાનો સંબંધી માહિતી મળે તે, અને આમાં આપેલી માહિતીઓ ઉપરાંત કાંઈ નવું જાણવામાં આવે તે, તેઓ અમને લખી જણાવશે તો અમો તેમના આભારી થઈશું, અને બીજી આવૃત્તિમાં તેને દાખલ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

યાત્રા કેવી રીતે કરવી જોઈએ ?

આ પુસ્તિકાના અંતમાં "યાત્રાળુઓએ તીર્થયાત્રામાં પાળવાના સામાન્ય નિયમો " આપ્યા છે, તે ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે તીર્થયાત્રામાં વર્તવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

રસ્તામાં કે તીર્થસ્થાનમાં કલેશ-કંકાસ, હાંસી-મશ્કરી, અસત્યવચન, પરનિંદા, સાત વ્યસન[1] વગેરે દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. તીર્થસ્થાનમાં જઇને તીર્થ નિમિત્તનો ઓછામા ઓછો એક ઉપવાસ કરવો જોઇએ વિકથાઓને[2] દૂર કરી, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ અને મોહ ઇત્યાદિ દૂષણોનો ત્યાગ કરી, અપૂર્વ શાંતિને ધારણ કરીને તીર્થનાં દર્શન સેવા-પૂજા આદિ કાર્યોમાં ઉદ્યમવંત થવું જોઇએ યથાશક્તિ વિશેષ પ્રકારે સ્નાત્રપૂજા, અષ્ટપ્રકારી આદિ મોટી પૂજાઓ, અંગરચના (આંગી), રાત્રિજાગરણ વગેરે મહોત્સવો કરવા, ભગવાનના ગુણોને યાદ કરી શુભ ભાવના પૂર્વક વિશેષ પ્રકારના શુભ ધ્યાનની અંદર આરૂઢ થવું-ધર્મધ્યાનમા તત્પર રહેવું; સવાર-સાંજ પ્રતિક્રમણ (સંધ્યા-વંદનાદિ) કરવું, અભક્ષ્ય અને સચિત્ત (સજીવ) ભોજનનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવો, જીર્ણોદ્ધાર વગેરે કાર્યોમા મદદ કરવી, મંદિરમાં આશાતના થતી હોય તો તેને શાંતિપૂર્વક દૂર કરવા-કરાવવા પ્રયત્ન કરવો, સધર્મીબંધુઓની ભક્તિ કરવી, સ્વધર્મિવાત્સલ્ય કરવું, યથાશક્તિ પાંચે પ્રકારના દાન -(અભયદાન. સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, ઉચિતદાન અને કીર્તિદાન)-આપવાં, તીર્થસ્થાનમાં વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય વગેરે

---

[1] ૧ માંસભક્ષણ, (૨) મદ્યપાન, (૩) શિકાર કરવો, (૪) વેશ્યાગમન, (૫) પરસ્ત્રીગમન, (૬) ચોરી અને (૭) જુગાર રમવો.-આ સાત વ્યસન કહેવાય છે.

[2] ૨ દેશપરદેશના સારા-નરસા રાજાઓની, (૨) સ્ત્રીઓની, (૩) ખાદ્ય પદાર્થોની અને (૪) દેશ, શહેર કે ગામોની નિરર્થક કથા, વાતો કે ચર્ચા કરવી તે-આ ચાર વિકથા કહેવાય છે

કેળવણીની સંસ્થાઓ હોય તેમાં સહાયતા આપવી; અને ફુરસદના સમયમાં ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાં; ઇત્યાદિ ધર્મ-કરણી કરવા સાથે શુભ ભાવપૂર્વક જે માણસ યાત્રા કરે છે, તે જ માણસ યાત્રાનું વાસ્તવિક ફળ–સમકિતની પ્રાપ્તિ, સ્વર્ગાદિનાં સુખો, કર્મની નિર્જરા અને યાવત્ મોક્ષનું સુખ –મેળવી શકે છે. માટે દરેક યાત્રાળુએ આ પ્રમાણે વર્તવા માટે પ્રયત્નશીલ થવું.

એવી જ રીતે કૉલેજ, સ્કૂલ અને સ્કાઉટની ટૂર (ભ્રમણ) કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ તથા બીજા બધા પ્રેક્ષકોએ દર્શનીય સ્થાનો જોવા માટે કરેલો પ્રયત્ન, વાસ્તવિક રીતે ત્યારે જ સફળ કર્યો કહી શકાય કે, જ્યારે તેઓ તેમાંથી શોધ પૂર્વક ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવે; તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી તેમાંથી અલૌકિક તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે; જીવ અને પુદ્ગલની કુદરતી અનંત શક્તિઓ સંબંધી વિચાર કરે; શાંતિપૂર્ણ સ્થાનોમાં જઇ ક્રોધાદિ કષાયો અને હાસ્યાદિ ક્રીડાઓનો ત્યાગ કરી બે ઘડી શુભ ધ્યાનમાં તલ્લીન થઇ, પોતાની અંદર રહેલા દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવા, સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા, સમાજ, દેશ અને ધર્મની સેવા કરી પોતાના આત્માને કૃતાર્થ કરવા તથા પોતાના આત્માને કર્મના બંધનથી મુક્ત કેવી રીતે કરી શકાય તે સંબંધી વિચારો કરે; અને પછી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા માટે પ્રયત્ન કરે.

ઉપર્યુક્ત કાર્યો કરવાથી કુદરતી દૃશ્યો આદિ જોવા માટે કરેલો પ્રયત્ન ખરેખર રીતે સફલ થાય છે, માટે તેમ કરવા દરેક મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

સમાપ્ત

યાત્રાળુઓએ તીર્થયાત્રામાં પાળવાના સામાન્ય નિયમો

૧ તીર્થસ્થાનમાં જઈ તીર્થનાં દર્શન, પૂજા, ભક્તિ વગેરે માં ખૂબ તલ્લીન થવું

૨ તીર્થસ્થાનમાં સ્નાત્રપૂજા, અભિષેક, મોટીપૂજા, આગી, વરઘોડો તથા અઠ્ઠાઈમહોત્સવ આદિથી યથાશક્તિ પ્રભુ ભક્તિ કરવી અને કરાવવી.

૩ ગુરુ મહારાજને હંમેશાં વંદન કરવું

૪ તીર્થ નિમિત્તે ઓછામાં ઓછો એક ઉપવાસ કરવો

૫ સચિત્ત (સજીવ) ભોજનનો ત્યાગ કરવો

૬ રાત્રિભોજન તથા અભક્ષ્ય-ભક્ષણનો ત્યાગ કરવો.

૭ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.

૮ ભૂમિશયન કરવું.

૯ શક્તિ અનુસારે વ્રત-નિયમો લેવા અને તેનું પાલન કરવુ

૧૦ જ્ઞાનદાન, સુપાત્રદાન તથા અનુકંપાદાન આપવુ

૧૧ સધર્મી બંધુઓની ભક્તિ કરવી.

૧૨ સવારે તથા સાંજે પ્રતિક્રમણ (સંધ્યા-વંદનાદિ), સામાયિક, કાયોત્સર્ગ તથા ધ્યાન કરવું

૧૩ તીર્થની આશાતના ન કરવી

૧૪ પર્વતિથિએ પૌષધ કરવો (એક દિવસ માટે સાધુપણું લેવું.)
૧૫ અવકાશના વખતે સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં.
૧૬ સાત વ્યસન તથા ચાર વિકથાનો ત્યાગ કરવો.
૧૭ જીવદયાનું રૂડી રીતે પાલન કરવું
૧૮ ક્લેશ–કંકાસ કરવો નહિ.
૧૯ બીજા યાત્રાળુઓને દુઃખ થાય તેમ કરવું નહિ.
૨૦ મજૂરો, ગાડીવાળા કે કામ કરનારાઓને હેરાન કરવા નહિ, તેમની સાથે ઝઘડો કરવો નહિ; બે પૈસા વધારે આપીને પણ તેમને રાજી કરવાં.
૨૧ બીજા યાત્રાળુઓ માટે સગવડ રાખીને પોતાને ખાસ જરૂર પૂરતાં જ જગ્યા અને સાધનોથી કામ ચલાવવું.
૨૨ યાત્રા કરવા નીકળેલા સધર્મી બંધુઓનાં દુઃખ દૂર કરવાં, કરાવવાં અથવા તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવો, એ ખરેખરુ સધર્મીવાત્સલ્ય છે.
૨૩ તીર્થની રક્ષા માટે જે જે ખાતામાં જરૂર હોય તે તે ખાતામાં યથાશક્તિ દ્રવ્યની સહાયતા કરવી.
૨૪ જીર્ણોદ્ધાર તથા સાધારણ ખાતામાં મદદ કરવી.
૨૫ બીજી પણ દરેક ધાર્મિક સંસ્થાઓને મદદ આપવા ચૂકવું ન જોઈએ

લેખકઃ–
ધર્મજયન્તોપાસક
મુનિ વિશાળવિજયજી

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૯	દૃષ્ટાપટ	દૃષ્ટાપદ
૮	૪	આમુથી	આમુથી નજીકમાં
૧૧	૬	આવતું	આવાય છે
૧૨	૩	૧ આરણા	આરણા
૨૦	૧૨	અચગઢ	અચલગઢ
૨૩	૯	ગોખલાના	ગોખલામાં
૨૬	૨૫	–ચિત્રં	–વિમ્બં
૩૯	૧૧	સમાગની	સમાનની
,,	૨૨	કામસગ્ગીયા	કાઉસગ્ગીયા
૪૩	૩	ગુણવિજયજી અને	ગુણવિજયજીએ
૪૪	૮	માંડળના	માંડવગઢના
૪૮	૨૬	ચૌમુખ્યજીના	ચૌમુખજીના
૫૧	૩	તેને શિખર છે.	શિખર છે.

૫૧ ૨૫–૨૬ સાથે જ બનેલી હશે, પણ — પહેલાં જ બનેલી હશે, કેમકે

૫૩ આ પૃષ્ઠનો છેલ્લો–મૂર્તિસંખ્યાનો ફકરો બાવનમા પૃષ્ઠની સાતમી પંક્તિ પછી વાંચવો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૫	૩	જેવાય છે	જણાય છે
૫૮	૧૫	બીબ્બાશાહના	બીમાશાહના
૬૩	૧૩	ચતુમુખ	ચતુર્મુખ
૬૬	૨	પ્રાલ્હણસીએ	પાલ્હણસીએ
૭૨	૨૩	સૌથી પહેલાં	તે સમયમાં
૮૦	૩	હાચો	હાથો

જૈન આગમ, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન ન્યાય, જૈન વ્યાકરણ,
જૈન સાહિત્ય, જૈન વિધિવિધાન, ક્રિયાકાંડ તથા
પ્રકરણાદિ વિષયોનાં ગૂજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત,
પ્રાકૃત તેમજ અંગ્રેજી ભાષાનાં પ્રાચીન–
અર્વાચીન પુસ્તકો મેળવવાનું ઉત્તમ સ્થાન–

શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા

ગાંધીચોક, ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)

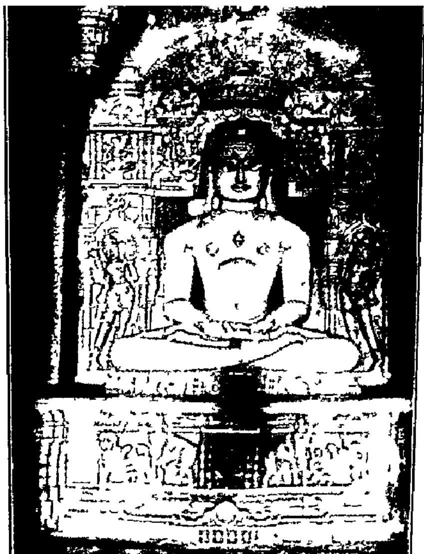
જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો ઉપરાંત સામાન્ય સાહિત્યના ગ્રંથો પણ માગણી મુજબ પૂરા પાડવામાં આવે છે.

ચિત્રમય અચલગઢ

શ્રી અચલગઢના પ્રવાસમાં અનુક્રમે આવતાં દેવસ્થાનો, દર્શનીય સ્થળો અને કુદરતી દૃશ્યોનું દર્શન કરાવતાં મોળ સુદર ચિત્રોનો સંપુટ

અચલગઢની તળેટીમાં આવેલા, અચલગઢના પ્રવેશદ્વાર સમા, મહારાજા કુમારપાળકૃત શ્રીશાંતિનાથના મંદિરનો બાહ્ય દેખાવ, દેલવાડાથી ઓરીયા જવાની સર્પાકાર કેડી અને આસપાસની વનરાજીનું દૃશ્ય. (પાનું ૬૦-૬૧)

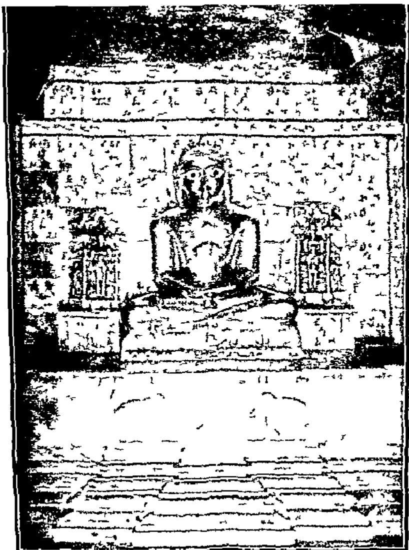

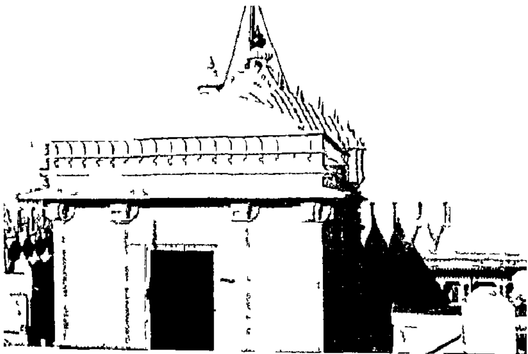
અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની સામે આવેલ વિ. સં. ૧૪૬૪નો પિત્તળનો વિશાળકાય નદિ (પોઠિયો), અને ચારણકવિ દુરસા આઢાની વિ. સં. ૧૬૮૬ની પિત્તળની જેવી મૂર્તિ. (પાનુ ૮૫)

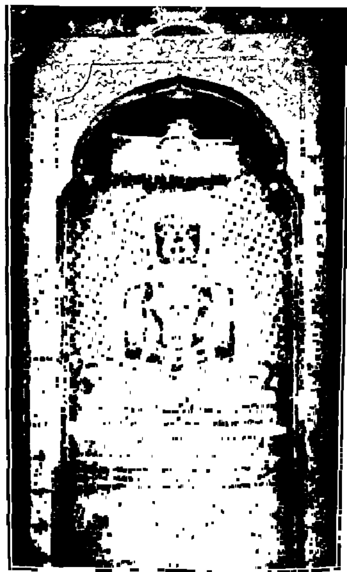
અચનગઢ ગામમાના કાર્યાલયના મકાનો લક્ષ્મીનારાયણનુ મંદિર, કર્પૂરસાગર તળાવ, તળાવના કિનારે આવેલ કાર્યાલયનો બગીચો તથા અચનગઢની વનરાજીનુ સામાન્ય દૃશ્ય (પાનુ ૨૨, ૮૦, ૮૨)

શ્રીકુંથુનાથજીના મંદિરના મૂળનાયક શ્રીકુંથુનાથજીની વિ. સં. ૧૫૨૭ની
અને બન્ને બાજુના કાઉસ્સગ્ગિયાની ધાતુની પ્રતિમાઓ (પાનું ૫૭)

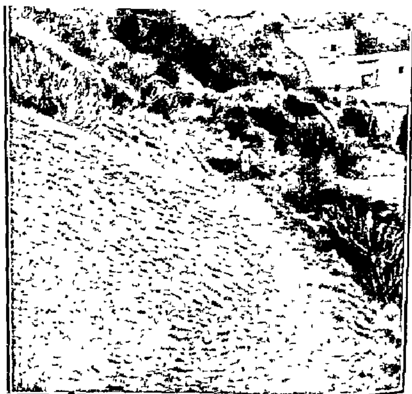
શ્રીઋષભદેવજીના મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર, ઘુમ્મટ, શિખર તથા આસપાસની દેવકુલિકાઓનું સુંદરદૃશ્ય (પાનું ૫૧)

ચતુર્મુખ પ્રાસાદના મુખ્ય મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વરપ્રભુની વિ. સં. ૧૫૬૬ની ધાતુની વિશાળ અને ભવ્ય પ્રતિમા. (પાનું ૩૪-૩૫)

ચતુર્મુખ પ્રાસાદના ઉપરના માળના ચૌમુખજીના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની વિ. સં. ૧૫૬૬ની ધાતુની મનોહર પ્રતિમા. (પા. ૪૦)

ગિરિરાજનું ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન ગુરુશિખર, ગુરુ દત્તાત્રેયનાં પગલાંવાળી દેરી, તેની નીચેની નાની ધર્મશાળા અને રસ્તાનું સુંદર દૃશ્ય. (પાનું ૯૨-૯૩)